

ФЕДЕРАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ УОРЕХ СТАНДАРДА –
САХАЛЫЫ ОО ТЭРИЛТЭТИГЭР

“ТОСХОП”

БЫРАГЫРААМА - САГА КЭРДИИС КЭМНЭ

УДК 373.2.035.6 (571.56) (072)

ББК 74.100.5 (2Рос.Яку) я 73

Т - 62

ФЕДЕРАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ΥӨРЭХ СТАНДАРТА – САХАЛЫЫ ОЮО ТЭРИЛТЭТИГЭР

«Тосхол» бырагыраама – сага кэрдийс кэмнэ» методическай босуобууа Саха Өрөспүүбүлүкэтин Υөрэҥин министиэристибэтин сакааһынан СӨ Национальнай оскуолаларын чинчийэр научнай институтка оһуһулунна.

Хомуйан онордулар:

Семенова Светланан Степановна, педагогическай наука кандидата, НОЧНИ директора;

Ефимова Диана Гаврильевна, НОЧНИ старшай научнай сотруднига;

Андросова Юлия Владимировна, НОЧНИ научнай сотруднига.

«Тосхол» бырагыраама – сага кэрдийс кэмнэ методическай босуобууа / Федер. гос. үөрэх стандарта – сахалыы оюо тэрилтэтигэр ; [хомуйан онордулар: С.С. Семенова, Д.Г. Ефимова, Ю.В. Андросова]. – Дьокуускай, 2015. – 104 с.

Агенство СІР НБР Саха

Т-62 «Тосхол» бырагыраама – сага кэрдийс кэмнэ» методическай босуобууаҕа федеральной государственной үөрэх стандарта олоххо киирэр кэмигэр сахалыы оюо тэрилтэтин сага бырагырааматын онорорго аналлаах матырыйааллар киирдилэр.

Методическай босуобууа сахалыы иитэр-сайыннарар оюо тэрилтэлэрин үлэһиттэригэр уонна төрөппүттэргэ аналлаах.

Методическое пособие «Программа «Тосхол» - новый этап развития» предназначено для педагогов дошкольных образовательных организаций, реализующих основную образовательную программу на родном (якутском) языке, а также для родителей.

УДК 373.2.035.6 (571.56) (072)

ББК 74.100.5 (2Рос.Яку) я 73

© Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай
оскуолаларын чинчийэр научнай института
© Семенова С.С., Ефимова Д.Г., Андросова Ю.В.

БЫҺААРЫЫ СУРУК

Оҕо оскуолаҕа кириэн иннинээҕи сааһа - өйө-санаата, изиитэ, ис кыаҕа, дьоһура үһүктарыгар-сайдарыгар айылҕаттан анаан бэриллит сааһа, киһи олоһун хаһан да хатыламмат, олус суолталаах кэрдиис кэмэ.

Онон Арасыйа Федерациятын үөрэхтээһин туһунан сокуонугар оскуола иннинээҕи оҕону иитии-үөрэтии уопсай үөрэхтээһин ситимигэр туспа булгуччулаах таһым быһыытынан ылынылынна. Бу сокуон оҕо кыратыттан сайдар-иитиллэр эйгэтин тэрийиигэ государство улахан болҕомтону уурарын уонна оҕо ханна олороруттан тутулуга суох оскуола иннинээҕи үөрэхтээһининэн хааччыллыах тустаабын мэктиэлиир.

Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин хаачыстыбата аныгы олох сайдыытыгар, төрөппүт, общественность ирдэбиллэригэр сөп түбэһиэхтээх. Биһиги дойдубутугар ону хааччыйар сыаллаах федеральной государственной үөрэх стандарта аан бастаан ылыныллан, оҕо тэрилтэтин иитэр-сайыннарар үлэтин таһыма саҕа үрдүк таһымга тахсар тосхолу торумнанна. Стандарт араас көрүнгээх оҕо тэрилтэтин үлэтигэр тэнгирдэбили туруорар, ис хоһооно хас биирдии оҕо бары өттүнэн сайдыытын болҕомтоҕо ууран, аныгылыы сайдар эйгэни хааччыйар аналлаах.

Онон Арасыйа Федерациятын үөрэхтээһингэ саҕа сокуонун быһыытынан, оҕо тэрилтэтин иитэр-сайыннарар бырагыраамата федеральной государственной үөрэх стандартын ирдэбиллэригэр олоһуран, барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагырааматын (примерная основная образовательная программа) учуоттаан оҕоһулар буоллар. Ити бырагыраама өссө федеральной бырагыраамалар испиһэктэригэр киирэн бигэргэммит, көңүллэммит буолуохтаах. Онон сибээстээн, 2014-2015 үөрэх дьылыгар дылы “Тосхол” саха национальной детсадыгар аналлаах иитэр-сайыннарар бырагыраама чэрчитинэн үлэлии олорор оҕо тэрилтэлэрэ хайдах буолаллары дьин элбэх иитээччи мунаахсыйар кэмэ.

Бу методическай босубуйа сыала – федеральной государственной үөрэх стандарта олоххо киирэр кэмигэр сахалыы оҕо тэрилтэтэ “Тосхол” бырагырааманан сирдэтэн үлэлии сылдыбыт үгэһин ыһыктыбакка, бэйэтин сүрүннүүр бырагырааматын онгосторугар хайдах дьаһаныахтаабын ыйан-кэрдэн биэрии.

Этэн аһарбыппыт курдук, сокуонга да, стандартка да сурулларынан, оҕо тэрилтэтэ бэйэтин бырагырааматын онгосторугар барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагыраамалара федеральной государственной үөрэх стандартын курдук булгуччу тутуһулар төрүт докумуон буолбаттар. Ол онугар учуоттаналлар, сирдыт, холобур быһыытынан туттуллаллар.

Ити туһунан Арасыйа Федерациятын үөрэх туһунан сокуонугар манньк этиллэр: “Образовательные программы дошкольного образования самостоятельно разрабатываются и утверждаются организацией, осуществляющей образовательную деятельность в соответствии с федеральным государственным образовательным стандартом и с учётом соответствующих примерных образовательных программ дошкольного образования”. Итини сэргэ “Программа разрабатывается и утверждается Организацией самостоятельно в соответствии с настоящим стандартом и с учётом Примерных программ” дьин федеральной государственной үөрэх стандартын 12 ыстатыйатын 2.5 пуунугар эмиэ чуолкайдык этиллэр.

Онон билинги туругунан, “Тосхолунан” үлэлии олорор оҕо тэрилтэлэрэ иитэр-сайыннарар систиэмэлэрин барытын хаалларан, ону Федеральной государственной үөрэх стандартыгар тирэбирэн, федеральной испиһэккэ киирбит барыл бырыгырааманы туһунан, бэйэлэрин бырагыраамаларын сангалыы танган, силигин ситэрэн үлэлиир толору кыахтаахтар.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

БАСТАКЫ САЛАА

СЫАЛ-СОРУК ТУРУОРУУ УРАТЫТА

1. Төрөөбүт тыл уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.

Российской Федерация (68 ыстатыа) уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин (49 ыстатыа) Төрүт сокуоннарынан (Конституцияларынан) хас биирдии норуот бэйэтин төрөөбүт тылын уонна национальнай култууратын чөл туругун харыстыыр уонна сайыннаар бырааптаах.

Төрөөбүт тылынан иитилии уонна үөрэни хас биирдии киһи (оҕо) Төрүт сокуонунан көмүскэнэр сүрүн бырааптарыттан биирдэстэрэ буолар. Онон судаарыстыба оҕо төрөөбүт тылынан иитиллэригэр-үөрэнэригэр уонна норуотун култууратын ингэринэригэр усулуобуйа тэрийэр эбээһинэстээх.

Биһиги дойдубутугар төрөөбүт тылынан иити уонна үөрэтии сокуонунан бигэ көмүскэллээх. Арасыйа Федерациятыгар, ону сэргэ Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр, Тыл уонна Үөрэҕири туһунан сокуоннарыгар ити туһунан туһааннаах ыстатыйалары булан билсиһиэххэ сөп.

Оҕо, ордук кыра сааһыгар, бэйэтин төрөөбүт тылын эйгэтигэр ордук сайдарын, ис кыаҕа арылларын, олоххо ордук эрэллээх буоларын туһунан Аан дойдутааҕы ЮНЕСКО тэрилтэтэ ыыттарбыт чинчийиилэрэ, хас биирдии омук бэйэтин олобун историята да, биһиги өрөспүүбүлүкэбит үөрэҕириитин бастын уопута да онубигэргэтэр.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэхтээһин федеральной государственной үөрэх стандартыгар эмиэ төрөөбүт тылынан иити-үөрэтии, омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын эмиэ ирдэбил быһыытынан киирдилэр.

Онон төрөөбүт тылынан иитэр-сайыннаар оҕо тэрилтэлэрэ федеральной государственной үөрэх стандартын уонна ханнык баҕарар федеральной испиһэккэ киирбит барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагырааммаларын толору олоххо киллэрэр кыахтаахтар.

2. Федеральной государственной үөрэх стандартыгар омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын

Этнокултуурунай үөрэхтээһин, ол аата омук тылын, култууратын үгэһин, сиэрин-туомун ыччакка тиэрдии оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕону иити-үөрэтии сүрүн бириинциптэриттэн (ирдэбиллэриттэн) биирдэстэрэ буолар.

Этнокултуурунай үөрэхтээһин оҕо норуотун култууратыгар олобурбут, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимэ буолар.

Этнокултуурунай үөрэхтээһини манньк сүрүн хайысхаларга олобуран ытыллар:

- материальной (олох-дьаһах) култуура – дьон олохтоох сирдэрэ, дьиз-уот тутуута, туттар тэрил, иһит-хомуос, танас-сап, кизгэл, төрүт дьарык, прикладной искусство, о.а.

- духовнай култуура - үгэстэр, сиэр-туом (обряд), бырааһынньыктар, төрөөбүт тыл, норуот тылынан уус-уран айымньылар, оонньуулар, үгүкүү, норуот кэһиллибэт тутта-хапта сылдыһы быраабылалара: майгы-сигили сыаннастара, бодоруһуу сиэрэ, о.а.

- эти-сиини эрчийии, чэгиэн-чэбдик буолуу, бэйэни харыстаныи култуурата.

Ити этиллибит өйдөбүллэри барытын түмэн, билигин сахалыи иитэр-үөрэтэр оҕо тэрилтэлэригэр “Олонхо педагогиката” диэн санга систиэмэ оҥоһулунна. Олонхо педагогиката киһи аймах ытык өйдөбүллэригэр тирэҕирэн, киһилии сиэрдээх-майгылаах, дьулуурдаах, төрөөбүт дойдутун таптыыр, бэйэтин норуотун тылын, култууратын ингэриммит киһини иитэн-сайыннаран таһаарар соруктаах. Ытык өйдөбүллэр бырагыраама үөрэхтээһин уобаластарынан наарданан, оҕону кытта хас биирдии үлэ сүрүн сыала, ньымата, оҕо ингэринэр сатабыла буоларыгар туһуланаллар.

Оттон регион уратытын учуоттааһын оҕо тэрилтэтэ иитэр-сайыннаар бырагырааматын

ис хоһоонун олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дыонун-сэргэтин олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытын ырытан, онно олобуран, дыүөрэлээн ылынарыгар туһуланар. Бу хайысха “Тосхол” бырагыраамаҕа чопчутук этиллэн, билигин сахалыы иитэр-сайыннара оҕо тэрилтэлэригэр систиэмэ быһыытынан киирэн, бэйэтин миэстэтин бигэтик булан турар. Онон сахалыы тыыннаах оҕо тэрилтэлэригэр иитии-сайыннарыы үлэтэ үгэс эргииринэн, айылҕа уларыар тэтиминэн ытыллар буолла.

3. Этнопедагогика уонна федеральной государственной үөрэх стандарта

Оскуола иннинээҕи оҕо тэрилтэтин стандартыгар оонньуу, сэхэргэһии уонна билии-көрүү (чинчийи) сүрүн дыарыктар быһыытынан этиллэллэр. Ити дыарыктар саха омук этнопедагогикатыгар кыра саастаах оҕону иитии ньыматын быһыытынан олохсуйбут формалар. Онон иитээчи оҕону кытта бодоруһарыгар, иитии-сайыннарыы үлэтин тэрийэригэр норуот иитэр үгэстэрин таба дыүөрэлээн, айымньылаахтык туһанарыгар кыах бэриллэр.

Норуот педагогикатын ньымалара сахалыы сиэрдээх сыһыаны олохсутууга туһуланаллар. Сиэрдээх киһини иитии оҕо бэйэтин «Мин киһибин» диэн билиниитин, өйдүүрүн ингэрэр үлэттэн, сыһыантан саҕаланар. Оҕо бэйэтин этин-сиинин билэр, кыыспын, уолбун диэн араарар. Кыыс ийэ буолар аналлаах, нарын-намчы, ыраас тутуулаах, аһыныгас, кыһамньылаах, ийэтигэр, аҕатыгар, эбэтигэр, эһэтигэр туһа киһитэ диэн өйдөбүл ингэриллэр. Уол оҕо үлэһит, күүстээх-уохтаах, хорсун-хоодуот, дыонугар-сэргэтигэр көмөлөһөр, хаан уруу дыонун билэр, аҕабар көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр. Оҕону мин сахабын, ол иһин киһи сиэринэн киэн көбүстээх, холку, аламаҕай, эйэбэс майгылаах, сирбин-уоппун ытыктыыр, харыстыыр буолуохтаахпын диэн сыһыанга иитиллэр.

Саха дыонун олоҕор үөрэтии кырдыаҕаска, кыаммакка сыһыан, аймахтаһыы, доҕордоһуу, ыалдьыттаһыы сиэрин тутуһуу, төрөөбүт түөлбэбэ, дойдуга ытыктабыллаах сыһыан, киэн туттуу курдук өйдөбүллэри ингэрэр матырыйаалга олобулар. Маны тэнэ оҕону кыратыттан дыон үлэтин-хамнаһын холобуругар төрүт дыарыгы билиһиннэрии, күннээҕи олоххо киллэрии уонна туһа киһитэ буоларга иитии киирэр. Киһи аналын, төрдүн-ууһун билэр, ийэтин, аҕатын үрдүктүк тутуу диэни өйдүүр, сөп түбэһинэн бодоруһары, оҕо айыы дыонун олоххо дыаһаныытын, сүрүн нуормаларын ингэринэр, сиэрдээх майгытын ылынар, дыонугар-сэргэтигэр майгынныы сатыыр.

Бэйэтин киһи быһыытынан кыабын билинэр, өйдүүр, сыаналанар, дыон үтүө сиэрин тутуһар, тулалыыр дыонугар көдьүүһү өҥөрөгө дыулуһар, дыон бэйэ бэйэтигэр кыһамньыта өйөбүллээх буоларын билэр.

Оҕону кытта сэхэргэһии төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык сангарарга, хомоҕойдук кэпсэтэргэ, санаатын сааһылаан этэргэ, кэпсиир дыоһуру сайыннарыыга туһайыллар. Сэхэргэһии оҕо үгүстүк кэпсэтэн бодоруһар эйгэтигэр тэрийэн ытыллар. Оҕону кытта чугастык кэпсэтии, болҕойон, сэргээн истии, оҕолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыгар сүбэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээһин, кэпсэтэр түгэnnэри сайыннарыы, бииргэ кэпсээн өҥөрүү, бииргэ оонньуур тэрээһиннэри ытыы ордук көдьүүстээхтэр.

4. Оонньуу кыра оҕо сайдыытыгар суолтата

Оҕо оонньоон улаатар диэн сахаҕа бэрт бэргэн этии баар. Ити үгүс көлүөнэ дыон кэтээн көрөн, олобун уопутун түмүгэр үөскэппит төрүт билиитэ, норуот педагогикатын сүрүн өйдөбүллэриттэн биирдэстэрэ буолар.

Ити санааны педагогика уонна психология наукаларын эйгэтигэр биллэр-көстөр учуонайдар Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Н.Я. Михаленко о.д.а. диригник чинчийэн, үөрэтэн, ырытан эмиэ бигэргэппиттэрэ, оонньуу кыра оҕо сайдыытын мэкиттэ буоларын дакаастаабыттара.

Онон билигин оонньуур уонна оонньуу кыра саастаах оҕо өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ, тыла-өһө, уйулҕата-ийиитэ, этэ-сиинэ сайдарыгар, дьону кытта бодоруһа-алтыһа үөрэнэригэр быһаарар суолталаах тутаах дьарык буоларын ким барыта билэр.

Ол эрэри оонньуу да араастаах диэн эмиэ мээнэҕэ эппэттэр. Ол иһин билигин оҕо оонньуур эйгэтин табан тэрийии үөрэх-иитии салаатын биир улахан сорууга уонна кыһалҕата буолла. Онон оскуолаҕа киириэн иннинэҕэ саастаах оҕону иитии-үөрэтии федеральнай государственнай үөрэх стандартыгар оонньуу, бодоруһар уонна чинчийэр дьарыгы кытта сэргэ, оҕону сайыннарар сүрүн дьарык быһыытынан киирдэ.

Оҕо биир сааһыгар диэри сүрүннээн чугас дьонун кытта таптала, истин сыһыаны тиэрдэр ийии, бэйэҕэ бигээһин көмөтүнэн бодоруһан, бэйэтин сааһыгар сөптөөх араас биридимиэти өгүн-дьүһүнүн көрөн, тыаһын-ууһун истэн, быһыытын-таһаатын, туох аналлааһын тутан-хабан, араас дьайыыны онгортон, бэйэтэ чинчийэн тулалыыр эйгэтин кытта билсир-сайдар. Ону сэргэ эмиэ оҕо уйулҕатыгар сөптөөх, ардыгар сэргэхситэр, ардыгар уоскутар дьайыылаах муусука, оҕо аналлаах ырыа уонна хоһоон, хамсанылаах эрчиллиилэр уонна оонньуулар бу кэмгэ эмиэ олус туһалаахтар. Оҕо биир сааһыгар диэри ордук араас предмети кытта тарбахтарын-илиилэрин бигээн-имэрийэн билсэрэ, оонньуура, тарбахтарын-илиилэрин элбэхтик хамсатара кини кэнэҕэски сайдарыгар улахан суолталаахтар.

Оҕо биир сааһыттан үс сааһыгар диэри сүрүннээн бэйэтэ олохтор эйгэтигэр барар, кинини тулалыыр биридимиэттэри кытта эмиэ араас дьайыыны онгортон салгыы билсир. Ол иһин норуот педагогикатыгар бу сааһыгар оҕону иппэй-туппай сааһыгар сылдыар диэн этэллэр. Бу кэмгэ оҕо хомуллар-хамсыыр оонньуурдарынан оонньуурун, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумаһы, тиэстэни, кыраасканы, кумааһыны о.д.а) бэйэтэ билэринэн “боруобалыырын”-тыытарын-булкуйарын, ыһарын-хомуйарын сөбүлүүр. Оҕо тылланарыгар, сайдарыгар улахан дьон көмөтүнэн кэпсэтэргэ, бэйэтин саастылаахтарын кытта оонньуурга үөрэнэрэ олус көдүүстээх. Кырачааннар хартыына, ырыа, хоһоон, остуоруйа ис хоһоонун сыһа-бааһа өйдүүр буолан бараллар. Хамсаны уонна хамсанылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

Оҕо үс сааһыттан сэттэтигэр (оскуолаҕа киириэр) диэри оонньуу арааһын баһылыыр кэмэ. Бу сааһыгар кини сюжеттаах-оруоллаах, быраабылалаах о.д.а оонньуулар “оскуолаларын” толору ааһара, бэйэтин саастылаахтарын кытта тапсан оонньуурга үөрэнэрэ, бииргэ эриллэн, тэнгэ буһан-хатан сылдыара кини сайдыытыгар тугунан да солбуллубат бигэ тирэх буолар. Итини сэргэ оҕо улахан дьонун, оҕолордуун кэпсэтэн-ипсэтэн бодоруһара, тулалыыр эйгэтин кытта салгыы бэйэтэ чинчийэн-боруобалаан билсэрэ, норуот тылынан уус-уран айымньы, уус-уран литература эйгэтигэр уһуйуллара, бэйэтин көрүнэ-харана, дьонугар көмөлөһө үөрэнэрэ көдүүстээх. Өссө бу сааһыгар оҕо уруһуйдуурга, сыһарарга, мэйийэргэ, араас матырыйаалынан ону-маны онгорго-тутарга (конструирование), ыллырга, үгкүүлүүргэ, муусуканы өйдүүргэ, муусука үнүстүрүбүөнүгэр оонньуурга үөрэнэр. Биллэн турар, бу кэмгэ эмиэ хамсаны уонна хамсанылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

5. Инклюзивнай үөрэхтээһин - уопастыба кэскилин түстээһин

Хас биирдии оҕо уратылаах. Ким эрэ айылҕаттан ураты дьоҕуру, талааны бэриһиннэрэр. Сорох аргыйы наллаан сылдыарын ордорор. Ким эрэ ыгым майгылаах, түргэн-тарҕан туттуулаах. Сорохпут кыбыстаннаан. Ким эрэ дьонтон ордук ураты буоларга дьулуһар. Оттон ардыгар оҕолор барахсаттар тоҕо эрэ бу орто дойдуга биирдэ бэйилэр олоххо күн сырдыгын көрөр, чыпчаах ырыатын истэр, дьону кытта тэнгэ кэпсэтэр, хаамсар, хамсанар-имсэнэр, бииргэ сылдыар кыаҕа суох төрүүлэр.

Хомойуох иһин, биһиги үксүгэр кырачаан барахсаттар ити уратыларын көннөрөр, айылҕаларын уларытар кыаҕа суохпут. Оччоҕо тугу гынан кинилэр дьылҕаларын уларытыахпытын, олохторун чэпчэтиэхпитин сөбүй? Кинилэр эмиэ бэйэлэрин дьон тэнгэ толорутук сананан, биһигини кытта тэнгэ олох олоролорун туһугар улахан кылааты киллэрэр кыахтаахпыт. Ол туһугар үөрэх эйгэтигэр өссө биир хардыыны оноруохтаахпыт. Хардыыбытаата – инклюзивнай үөрэхтээһин.

Кэнники кэмгэ Арасыйа социальнай эйгэтин, ону сэргэ үөрэҕин политикатыгар, инклюзивнай үөрэх өйдөбүлэ тэтимнээхтик киирэн эрэр. Үөрэх эйгэтигэр бара турар улахан далааһыннаах реформа биир сүрүн хайысхатын быһыытынан ааттанна. Онон киин куораттартан – Москваттан, Санкт-Петербурктан саҕалаан күүстээх хамсааһын саҕаланна.

Оттон биһиги тугу гынабыт? Туохтан саҕалыыбыт? Инклюзивнай үөрэхтээһини киллэрэргэ 3 сүрүн харгыһы туоратыахтаахпыт.

Бастагы харгыс. Тулалыыр тас эйгэбит уонна оҕо тэрилтэтин архитектурата уратылаах оҕолор сылдыалларыгар уонна сайдалларыгар табыгастаах буолалларын ситиһии. Манна оҕо тэрилтэлэригэр пандустары оноруу, сайыннараар эйгэҕэ сөптөөх усуллубуйаны тэрийии.

Иккис харгыс. Инклюзивнай үөрэҕи санга киллэрэр уонна тэрийэр оҕо тэрилтэлэрэ финансовай хааччылыыларыгар эбии төлөбүр көрүллүөхтээх. Эбии төлөбүр табыгастаах материалнай-техническэй усуллубуйаны тэрийиигэ, анал үөрэхтээх тьюторы үлэлэтэргэ, иитээчилэр идэлэрин уонна хамнастарын үрдэтэргэ туһаныллыахтаах.

Үһүс харгыс. Уратылаах оҕолор да, улахан да дьон кыһалҕатыгар үгэс буолбут тонгуй-тонкуруун сыһыаны тосту уларытыы. Инклюзивнай үөрэҕи тэрийии боппуруостарынан дьарыктанар специалистар этэллэринэн, бу ордук уустук, үгүс үлэни эрэйэр харгыс.

Бастагытынан, үөрэх эйгэтин үлэһиттэрин, иитээчилэри инклюзивнай үөрэҕи тэрийиигэ бэлэмнээһин, уратылаах оҕолору кытта дьарыктанар методикаларын баһылылларын ситиһии. Холобур, манньк анал бэлэмнээһин Японияҕа көдүүстээхтик тэриллэр. Оно педагог идэтигэр үөрэнэр студеннар социальнай тэрилтэлэргэ – кырдыаҕастар уонна тулаайахтар дьиэлэригэр, уратылаах оҕолору үөрэтэр оскуолаларга булгуччулаах практиканы ааһыахтаахтар.

Иккиһинэн, ураты оҕолоох төрөппүттэр өйдөбүллэрин уларытыы. Кинилэр оҕолоро бэйэлэрин саастыылаахтарын кытта тэнгэ сайдар, бииргэ сылдыар кыахтаахтарын итэҕэйиэхтээхтэр. Ол туһугар бэйэлэрэ эмиэ үгүс сыраларын ууруохтарын наада.

Үсүһүнэн, бүтүүн уопастыбаҕа уратылаах оҕолор да, улахан дьон да биһигини кытта тэнгэ сылдыахтаахтар уонна олоруохтаахтар диэн бигэ өйдөбүлү үөскэтии. Ол аата кинилэр тэнгэ үөрэнэллэрэ, үлэириллэрэ, айар-тутар, олоҕу тупсарар-сайыннараар кыахтара арыллара биһиги көмөбүтүтэн, истин сыһыаммытыттан олус тутулуктаах диэн санааҕа оҕолуун-кырдыаҕастыын кэлиэхтээхпит.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ИККИС САЛАА

ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ ИС ХОҢООНО

1. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҢА

"ОҢО УОПСАСТЫБАҢА СЫЛДЬАРЫН-БОДОРУҢАРЫН САЙЫННАРЫЫ"

(Социально-коммуникативное развитие)

Социально-коммуникативное развитие направлено на усвоение норм и ценностей, принятых в обществе, включая моральные и нравственные ценности; развитие общения и взаимодействия ребёнка со взрослыми и сверстниками; становление самостоятельности, целенаправленности и саморегуляции собственных действий; развитие социального и эмоционального интеллекта, эмоциональной отзывчивости, сопереживания, формирование готовности к совместной деятельности со сверстниками, формирование уважительного отношения и чувства принадлежности к своей семье и к сообществу детей и взрослых в Организации; формирование позитивных установок к различным видам труда и творчества; формирование основ безопасного поведения в быту, социуме, природе.

*(Федеральный государственный образовательный
стандарт дошкольного образования)*

1.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАБА ОБО УОПСАСТЫБАБА СЫЛДЬАР, БОДОРУНАР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫ

Обо бэйэтин билиинитэ

Обо “мин киһибин” диэн өйдүүр, билинэр.

- Мин кыыспын, ийэ буолар аналлаахпын, ол иһин мин нарын-намчы, аһыныгас, кыһамталаах, ийэбэр көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр.
- Мин уолбун, ол иһин мин күүстээх - уохтаах, хорсун - хоодуот, кыаммакка көмөлөһөр, мөлтөбү көмүскэхэр, аҕабар көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр.
- Бэйэтин уйулбатын туругун (үөрүүтүн, хомойуутун, кыһыһарын, куттанарын) билэр, сатаан быһаарар.
- Киһиэхэ куһаҕаны баҕарбат, куһаҕаны онгорбот, сыһаны - халтыны бырастыы гынар, эйбэс буоллаахпына айыы майгылаах, күн санаалаах киһи буолуом диэн өйдүүр.
- Киһиргэс, ымсыы, кэччэгэй буолар, киһи итэҕэһин күлүү гынар, сэтэриир куһаҕан, түктэри быһыы диэн өйдүүр, билэр.
- Уорар, сымыйалыыр, алдьархайга түбэспити быһаабат, кырдыаҕаска, кыаммакка көмөлөспөт анныы, куһаҕан кэмэлды диэн араарар. Ол иһин, айыы киһитин курдук аһыныгас, күн киһитин курдук көмүскэс буолуохтаахпын диэн бигэтик өйдүүр.
- Бэйэтин омугун билэр (мин сахабын, эбээмин, эбэнкибин, юкагирбын, долгаммын уо.д.а.). Ол иһин кизнэ көбүстээх, холку, эйбэс, аламаҕай буолуохтаахпын, оччобуна миигин төрөппүттэrim, доҕотторум - атастарым, дьонум - сэргэм бары таптыахтара, убаастыахтара диэн өйдүүр.
- Чэнчистик туттар, бэйэтин көрүнэр-харанар: таҕаһын - сабын хомунар, баттабын тараанар, атабын таҕаһын ыраастанар, куурдунар, тыгырабын кырынар.
- Харыстанар сиэри тутуһар: тииһин суунар, айабын сайҕанар, сирэйин, илиитин мыылалаан суунар, ыраас - чэбдик буоллаахпына доруобай буолуом диэн өйдүүр. Доруобай киһи үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахтанан чаҕыйбат диэн билэр. Сайын элбэхтик сөтүөлүүр, күн уотугар сыламнааһын, дьыл ханнык баҕарар кэмигэр сибиэһэй салгынга сылдыы, үлэлээһин туһатын чуолкайдык өйдүүр, билэр. Күн-дьыл туругуттан көрөн сөпкө таннар.
- Ыалдьан баран эмтэнэрдээбэр, ыалдыбакка сылдьан харыстанар ордук көдүүстээх диэн өйдүүр. Ол иһин режимы тутуһуу (кэмигэр утуйуу, аһааһын, прогулка), сарсыардаангы зарядка, физкультурнай дьарыктар, элбэх витаминнаах аһылык, сибиэһэй оҕуруот аһа, фрукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөҕөргөтөллөр диэн өйдүүр, билэр. Чэбдик, доруобай буоларга дьулуһар.
- Дэнтэн, оһолтон харыстана үөрэнэр: уоту-күөһү, электричествоны, биилээби - уһуктаабы сатаан туһанар. Дэн-оһол табыстаабына бэйэтигэр уонна атын киһиэхэ маннайгы көмөнү онгорорго үөрэнэр, йод, зеленка, тымныы кэмпириэс, бэрэбээски суолталарын билэр, сатаан туттар. Суһал көмө, баһаарынай сулууспа, милииссийэ оруолларын билсэр, суолталарын арааран өйдүүр, түгэнигэр сатаан туһанар.
- Суол быраабылатын үөрэтэр, билэр, энкилэ суох тутуһар.
- Куһаҕан дьаллык (арыгы, табах, наркотик) киһи этин - сиинин сүһүрдэр, өйүн - санаатын кэжиннэрэр, быһыытын - майгытын эмсэҕэлэтэр диэн бигэтик өйдүүр, бэйэтин харыстанар.

Ожо дьонго - сэргэжэ сыһыана

- Кыра ожо (кыыс ожо, уол ожо), эдэр киһи (кыыс, уол), улахан киһи (дьахтар, эр киһи), кырдыаҥас киһи (эмээхсин, оҕонньор) диэн араарар.
- Дьиз кэргэн төрдө - ууһа: хос эбээ, хос эһээ, эбээ, эһээ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус, убай диэн өйдөбүллэри билсэр.
- Уруу - аймах, ийэ ууһа: таай, сангас, эдьий, күтүөт - мин аймахтарым, урууларым диэн билэр, ынырарыгар, кэпсэтиригэр ити тыллары туттар.
- Аймахтаһы сизэрэ ыалдьытымсах буолуу, хардарыта көмөлөсүһүү үчүгэй быһыы диэн өйдүүр, билэр.
- Чугас дьонун толору аатын, ханна үөрэнэрин үлэлиирин билэр, кэпсиир. Дьонун кытта эйэбэстик сыһыаннаһар, кырдыаҥаһы убаастыыр.
- Доҕор - атас, дьүөгэ диэн өйдөбүлү ылар.
- Киһи майгыта - сигилитэ араас буолар диэн өйдүүр. Элэккэй -эйэбэс, сытыары - сымнаҕас, үтүө санаалаах, кингнээх, көгөс, хобуоччу, тойомсук, улаатымсык, ордуос майгылаах киһи диэн араарар. Билбэт дьонугар сэрэхтээхтик сыһыаннаһар, тэйэ туттар (ханна да барсыбат, тугуда ылбат, билбэт дьонун дьиэтигэр киллэрбэт уо.д.а.).
- Киһи дьарыга элбэх диэн өйдөбүлү ылар. Тыа хаһаайстыбатын үлэтэ (сүөһү көрүүтэ, оҕоруот аһын үүннэри), булт, промышленность, транспорт, тутуу үлэтэ, уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар диэн билэр.
- Улахан дьон үлэлээн - хамсаан аһы, таҥаһы онгороллор диэн өйдүүр. Ол иһин бэйэтин кыабын иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан, өйүн - санаатын ууран үлэлииргэ кыһанар, дьулуһар.
- Атын омук уратытын арааран өйдүүр, кинилэр үлэлэрин -хамнастарын, сангарар сангаларын, култуураларын билсэр, убаастыы ытыктыы үөрэнэр.

1.2. ОЖО УОПСАСТЫБАҤА СЫЛДЬАРЫН-БОДОРУҤАРЫН САЙЫННАРАР ООНЫУЛАР

Олонхожо үтүө санаа кыайыыта

Оонньоу сайыннара кыаҕа. Бу оонньоу нөнгүө ожо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн, дьону-сэргэни кытта бодоруһар, кэпсэтэр кыахтарын сайыннарыа.

Ааптардара: Слепцова Полина Ивановна, Слепцова Энгельсина Валерьевна, Таатта улуһун Чөркөөх сэлиэнньэтин “Аленушка” ожо сайдар киинин иитээччилэрэ.

Сыала: Үөһээ дойду кыргыттара орто дойду дьонугар куруук көмөлөһөллөрүн, кинилэр үтүө санаалаахтарын кэпсээһин, билиһиннэри. Үтүө санаалаах киһини дьон барыта сөбүлүүр диэн өйдөтүү. Бэйэ бэйэҕэ көмөлөһөр санааны үөскэтии.

Тэрилэ: Үөһээ дойду кыргыттарын ойуулаара (куукулалар), мээчик, П.Ойуунускай “Дьулуруйар Ньургун Боотур” кинигэтэ.

Анала: 6-7 саастаах оҕолорго.

Бэсиэдэ барыта: Олонхоттон быһа тардан кэпсээһин.

Үөһээ дойду кыргыттара диэн кимнээх эбиттэрий?

Кимиэхэ көмөлөспүттэрэй?

Тоҕо? Хайдах?

Үтүө санаалаах киһи диэн хайдах киһиний?

Үтүө санаа диэн тугуй? Үтүөнү оноруу диэн хайдаһый? Биһиэхэ үтүө санаалаах оҕолор бааллар дуо?

Үтүө санаалаах үтүөнү онорор киһи туһунан өссө ханна истибиккитий, көрбүккүтүй?

Оонньуу хаамыта: оҕолор төгүрүччү тураллар, иитээччи төгүрүк ортотугар. Мээчиги быраҕар. Хаппыт оҕо туох үтүөнү онорбутун этэн иһэр.

Сүппүт күлүктэр

Оонньуу сайыннарар кыаҕа. Бу оонньуу нөнгүө оҕо билэр-көрөр баҕатын, өйүгэр онорор дьайыыларын, айар дьоһурун, тылын-өһүн сайыннарыа.

Ааптара: Ильинова Т.Л., Ньурба улуусун Антоновкатааҕы А.Г. Габышев аатынан «Биһик» оҕо уһуйаанын методиһа.

Сыала: олонхо тылын-өһүн туттан, дьоруойдары ойуулуурга үөрэтии.

Тэрилэ: хара кумааһыттан кырыллыбыт персонажтар күлүктэрэ.

Анала: 5 үөһэ саастаах оҕолорго.

Оонньуу барыта: Иитээччи оҕолорго кэпсиир: «Абааһы уола Уот Уһутаагы тоҕус былас суһуохтаах Туналбанныах ньуурдаах Туһаарыма Куону уора кэлбитигэр орто дойдуга холорук ытылынна, туман будулуйда, күлүгү көрдөрбөт, сили силлэппэт силлиэ буолла. Ол аймалбанна сүппүт күлүктэри биһиги көрүөххэйин эрэ уонна кимнээх буолалларын быһаарыабын». Бу кэннэ иитээччи оҕолорго күлүктэри көрдөрөр, кинилэр күлүктэринэн дьоруойдары таайаллар, дьүһүннэрин ойуулууллар. Күлүктэри арыый да уларытан (синньэтэн, сонотон, уһатан, кылгатын, уһа-ханас иэбэтэн) кырыһахха сөп.

2. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҢА

"ОБО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ"

(Познавательное развитие)

Познавательное предполагает развитие интересов детей, любознательности и познавательной мотивации; формирование познавательных действий, становление сознания; развитие воображения и творческой активности; формирование первичных представлений о себе, других людях, объектах окружающего мира, о свойствах и отношениях объектов окружающего мира (форме, цвете, размере, материале, звучании, ритме, темпе, количестве, числе, части и целом, движении и покое, причинах и следствиях и др.), о малой родине и Отечестве, представлений о социокультурных ценностях нашего народа, об отечественных традициях и праздниках, о планете Земля как общем доме людей, об особенностях её природы, многообразии стран и народов мира.

*(Федеральный государственный образовательный
стандарт дошкольного образования)*

2.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАБА ОБО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ

Обо бэйэтин, ахсаан, экономика, айылба туһунан билиинтэ

- Обо "мин киһибин" диэн өйдүүр, билинэр. Аатын, араспаанньатын, сааһын билэр, сатаан этэр. Төбөтүн /баттабын, сүүһүн, хааһын, харабын, муннун, айабын, тылын, тиһин, кулгаабын/, мэйиитин, этин чааһын /атабын, илиитин, көхсүн, иһин, моонньун/ билэр, ааттыыр. Мэйиибинэн толкуйдуубун, кулгаахпынан истэбин, харахпынан көрөбүн, муннубунан сыты билэбин, илиибинэн тутатын-хабабын, атахпынан хаамабын-сүүрэбин, тылбынан саһарабын, ас амтанын билэбин, тииспинэн ыстыбын диэн быһаарар.

- Киһи хааннаах диэн билэр. Хаан тымырдарынан сүүрэр, хааны сүрэх хачайдыыр, хааны быар ыраастыыр, хаана суох киһи тыыннаах сылдыбат диэн өйдүүр.

- Тыынар органнар: мурун, хабарба, тыҥа диэн билсэр. Сөптүк тыынарга анал эрчиллиилэринэн үөрэнэр.

- Киһи тириилээх, былчыннаах, дьардамалаах диэн билэр. Тирии, итиины-тымныыны билэр. Тириини киһи суунан-тараанан чэнчистик тутар. Уңуохтаах буолан киһи турар, хамсыыр. Былчын киһини хамсатар, күүстээх онгорор. Былчынмын сайыннардахпына күүстээх, тулуурдаах, хоһуун-хоодуот киһи буолуом диэн билэр.

- Сүрүн уңуохтары билэр, суолтатын өйдүүр: төбө, ойоҕос, сис тоноҕоһо, окумал, хары, буут, сото, уллунах уңуоҕа /төбө уңуоҕа - мэйиини, сис-һыэрбэни, ойоҕос-ис органнары харыстыыр/.

Математика

КЫРА, ОРТО БӨЛӨХ

Математика төрүттэрин билэр, ахсаан ааҕар, суоттуур үөрүйэҕэ.

Математика судургу өйдөбүллэрин (өң, быһыы, кэрин, хайысха, ахсаан, чыыһыла, сыыппара), билсэр, математическай сатабылга (араарар, холбуур, тэнниир, үөскэтэр, наардыыр, бөлөхтүүр, ахсаан ааҕар) эрчиллэр, үөрэнэр, сенсорнай төрүттэрин (истэр, көрөр, сытырбыыр, бигиир, быһаарар, холуур) сайыннарар, тулалыыр эйгэҕэ айылбаҕа сөптөөх сыһыаны олохтуур.

Өң

Сүрүн өңнөрү (маҥан, хара, кыһыл, күөх) уонна өң эгэлгэтин (чабылхай кыһыл, хараҥа кыһыл, чээлэй күөх, от күөҕэ, халлаан күөҕэ) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр.

Өң эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр булар, быһаарар, уруһуйдуур, уустаан - ураннаан кэпсиир, хоһуйар.

Быһыы (форма)

"Төгүрүк", "һыолбоҕор", "муннуктаах", "үс муннуктаах", "түөрт муннуктаах" быһыылары көрөн, бигээн, эттик, предмет быһыытын быһаарар наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах предмет төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрическай фигуралары (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан предмет, геометрическай фигура өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, элбэх муннук, һыолбуһах (овал), долгун курдук уонна тоһуттаҕас сурааһын туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэринг

"Кыра", "улахан", "уһун", "кылгас", "үрдүк", "намыһах", "кэтит", "синныйгэс" кэрингнэри билсэр. Эттиктэри, предметтэри тэнгээн, холоон кэрингнэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүгнэрин билсэр, араарар.

Предмет, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэнгээн сыысхала суох быһаарар, наардыыр. "Ыарахан", "чэпчэки" кэрингнэри билсэр, билгэлиир, араарар. Ыйааһын мээрэйн (киилэ-килограмм), уста кээмэйн (сантиметр) билсэр.

Кэм

Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, киэһэ, түүн) ситимин билэр, быһаарар.

"Бэҕэһээ", "бүгүн", "сарсын", "хойут", "сотору" өйдөбүллэри билсэр.

Хайысха

"Манна", "итиннэ", "үөһээ", "аллараа", "инники", "кэнники", "чугас", "ыраах", "уҥа", "хангас" хайысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уҥа, хангас илиим, уҥа, хангас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаҥастан уҥа диэн өйдөбүлү билэр, тутуһар.

Икки тэнг бөлөх, предмет өнгүттэн (дьүһүнүттэн) быһыытыттан (форматыттан), кэрингиттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэнг буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

"Икки ардыгар", "сэргэстэһэ", "аттыгар" өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, предмет хайысхатын, таба ыйар.

"Ыраах", "чугас", "үөһэ", "аллара" хайысхалары уруһуйгар сыысхала суох дьүөрэлиир. Предмети, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) ааҕары сатыыр. "Илин", "арҕаа", "хоту", "собуруу" хайысхалары билсэр.

Ахсаан

"Биир ахсаан", "элбэх ахсаан", "эбии", "көбүрэтии" туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. "Биир", "элбэх", "элбээтэ", "аҕыйаата", "тэнг", "соччо" диэн өйдөбүллэри билсэр, суоттуур.

Биэскэ диэри (1,2,3,4,5) өрө - таҥнары ааҕар. Өрө аахтаахха ахсаан эбиллэр, таҥнары аахтаахха аччыыр, көбүрүүр диэн өйдөбүлү ылар. Бүтэник чыыһыла предмети, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта үс чааскы буолла) билэр.

Натуральной эрээт туһунан өйдөбүлү билсэр. Чыыһылалар утуу-субуу бииринэн эбиллэн натуральной эрээти үөскэтэллэр, биирдии чыыһыла чопчу миэстэлээх диэн билэр. Эрээккэ чыыһыла миэстэтин быһааран кэрискэ ахсаанга үөрэнэр. Өрө ааҕыга инники турар чыыһыла кэннигэр турардааҕар кыра буоларын билэр.

Бөлөхтөөн туһааннаах чыыһылаҕа сөп түбэһэр предмети ааҕан араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнгниири (суоттуур).

Сыппара, чыыһыла туһунан өйдөбүлү ылар. Сыппара чыыһыланы көрдөрөр бэлиэ, ол иһин сыппара чыыһылаҕа тэнг, ахсааннаах диэн билэр.

УЛАХАН, БЭЛЭМНЭНИИ БӨЛӨХ

Математика төрүттэрин билэр, ахсаан ааҕар, суоттуур таһыма үрдүүр. Толкуйдуур дьобура, сатабыла, үөрүйэҕэ кэнгири, диригири, чочулар, чопчуланар. Сенсорнай эталоннара, логическай толкуйа лаппа сайдар. Билиитин-көрүүтүн тус олоҕор, бэйэтигэр, дьонго, айылҕаҕа сыһыаран сөпкө туһанар.

Ахсаан

"Хас буолла?", "хаһыс турарый?", "хасыһый?", өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. "Тоҕо?", "өскө", "эбэтэр", "баҕар", "аны" диэн тылларга ахсаан ааты таба туттан эппиэттиир. Эбии (+), көбүрэтии (-), буолар (=), элбэх

Уонуга диэри (1,2,3,4,5,6,7,8,9,10) чыыһыла натуральной эрээтин сыысхала суох өрө-таннары ааҕар. Сэргэстэһэ турар чыыһыла сыһыанын (3,4,4,3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөрттэн) 1-тэн (бииринэн) кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыыһыланы) 8-тыы, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөххө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыыһыла састаабын 5 (биэс) чыыһыла 1,1,1,1, (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 - алтан төбө, 1 - тангара кийиитэ, 1 - сардаана, 1 - ньургунун, 1 - чуораанчык) диэн араарар.

Хайа баҕарар чыыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыыһыла икки кыраҕа арахсар, икки кыраттан биир улахан чыыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр.

Задача туһунан өйдөбүл ылар. Усулуобуйа толкуйдуур, ыйыты туруорар, арифметическай дьайыыларынан (эбии, көбүрэтии) 10 (уон) чыыһыла иһинэн суоттуур.

Кэм

Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыыта, күн ортото, киэһэриитэ, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар, арҕаанан киирэр, собурууттан сылаас тыал, хотуттан тымныы тыал үрэр). Чаһыны, нэдиэлэ хонугун, ыйдар ааттарын билэр, чуолкайдык быһаарар.

Оонньуулар

Логическай оонньуулары (хаамыска, хабылык, тыксаан, уксаан, дуобат, домино, саахымат, "Соноҕор") билэр, сатаан оонньуур.

Экономика

Экономика төрүттэрин туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. Хамнас, харчы, ыал уопсай үбэ - харчыта (бюджета) диэн өйдөбүллэри билсэр.

Харчы диэн хамнас, хамнаһы үлэлээн ылаһын диэн өйдүүр. Ылалга ийэ, аҕа, эдьиий, убаай ыйдааһы хамнастара барыта холбоһон ыал (дьиэ кэргэн) ыйдааһы бюджета (уопсай үбэ-харчыта) буолар диэн арааран өйдүүр.

Бэйэ хаһаайыстыбатын суолтатын билсэр, өйдүүр. Обуруоттаах, ынахтаах, сылгылаах, кууруссалаах ыаллар, обуруот аһын, эти - үүтү, сүөгэйи, суораты, сымыыты атыыласпаттар. Ол иһин харчылара экономияланар диэн өйдөбүлү ылар. Ордубут бородууксуйаларын ырыынакка, дьарбанкаҕа атыылааннар дохуот (эбии үп-харчы) киллэринэллэр диэн билэр.

Айылҕа

Саха сирэ уһун, тымныы кыһыннаах, кылгас, куйаас, үрүҥ түүннээх, кирибэт күннээх сайыннаах, ирбэт тон буордаах, үрдүк сымара таас хайалардаах, элбэх улахан өрүстэрдээх, үрэхтэрдээх, күөллэрдээх, киэн, нэлэмэн хочолордоох, алаастардаах, араас күндү сиртэн хостонор баайдаах, күндү түүлээхтээх, тыйыс айылҕалаах, киэн сири тайаан сытар хоту дойду диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

Төрөөбүт дойдутун айылҕатын, сири-уотун, үүнээйитин, үөнүн-көйүүрүн, отун - маһын, көтөрүн-сүүрэрин, кыылын-сүөлүн, балыгын, куһун-хааһын, сиртэн хостонор баайын билсэр.

Тыынар тыыннаах, хамсыыр-харамай уонна киһи - айылҕа оҕолоро буолаллар, онон

айылџаны кытта быстыспат сибээстээхтэр, кини дьайыытыттан тутулуктаахтар, ол иһин айылџаны харыстыыбыт, көрөбүт - харайбыт, бүөбэйдиибит, таптыыбыт, киниэхэ сүгүрүйэбит диэн бигэтик өйдүүр. Айылџаҕа сыһыан сокуонун быраабылатын, сиэрин - туомун билэр, тутуһар.

Дьыл кэминэн айылџа көстүүтэ, дьон-сэргэ олоҕо-дьаһаҕа уларыыыларын билсэр, өйдүүр.

Дьыл кэмэ

Күһүн, кыһын, саас, сайын диэн арааран билэр. Дьыл кэминэн айылџа (күн, халлаан, салгын, суукка кэмэ, сир, уу, буор, от-мас, үүнээйи, үөн-көйүүр, көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл) уларыыытын, дьон-сэргэ олоҕун - дьаһаҕын, үлэтин-хамнаһын, оҕо-аймах дьарыгын уратытын кытта сибээстиир.

Күһүн

Күһүн айылџа араас өгүнэн оонньуур, күннээх, самыырдаах тыаллаах диэн өйдөбүлү ылар. Күн уота мөлтүүр, халлаан тымныйар, тыалыар, хаһын түһэр, былыттаах, ардахтаах, сиппэрэн күннэр үксүүлэр диэн билэр. Күн кылгыыр, түүн уһуур, харангарар, сир сыыһа мууһуар, буор лөглөрүтэ тонгор диэн өйдүүр. От-мас хагдарыйар: хатын сэбирдэҕэ саһарар, түһэр, мутукча саһаран көмнөх буолан тохтор, талах, сэппэрээк, хонуу араҕас, кыһыл, саһархай өгнөнөллөр, хатан, сыыһа үлүйэн симэлийэр. Ол иһин үөн-көйүүр аҕыйыыр, сыыһа сүтэр, көтөрдөр итии дойдуга көтөллөр, кыыл кыстыкка бэлэмнэнэр, уйа туттар, аһылык хаһаанар, уһун түүлэнэр хороонго, уйаҕа саһар диэн быһаарар.

Дьон түбүгэ үксүүр. Обуруот аһын хомуйаллар, оттоон бүтэллэр, сир аһын хомуйаллар, хаһааналлар, күһүнгү булт (кустааһын, куобах күрэҕэ, муус аннынан мунҕа) саҕаланар, дьиэни-уоту, хотону кыстыкка бэлэмнииллэр. Тымныы түһүүтэ дьиэ сүөһүтүн, көтөрүн хотонго киллэрэллэр, идэһэ өлөрөллөр, кыһынҕы астарын - танастарын бэрийэллэр, детсад, оскуола аһыллар, онон кыралар детсадка, оттон улахан оҕолор оскуолаҕа үөрэнэ бараллар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Кыһын

Кыһын туманнаах, тымныы, хараҥа, дьыл кэмиттэн саамай уһуннара диэн өйдөбүлү ылар.

Күн уота өссө мөлтүүр, сылыппат, уксүгэр тыкпат, кырыа халлаан харангарар, олус тымныйар, туман түһэр, күүстээх чысхаан тыал, буурҕа түһэр, тыал хайысхата араастаан уларыар, күн өссө кылгыыр, түүн уһуур, хойуут сырдыыр, эрдэ харангарар. От-мас халын хаарынан, үрэх, өрүс, күөл мууһунан бүрүллэллэр, сир-дойду иһийэр. Ол иһин үөн-көйүүр өлөр-сүтэр, кыстыыр көтөр киһи олорор сиригэр чугаһыыр, эһэ арҕаҕар утуйар, бөрө ас көрдүүр түбүккэ түһэр, атын кыыл хороонго киирэр диэн өйдүүр, быһаарар.

Киһи олоҕун-дьаһаҕын булунар, оттук маһын дьаһайар, сүөһүтүн харайар, тустаах үлэтинэн дьарыгырар (булчут бултуур, балыксыт балыктыыр, ыанньыксыт ынаҕын, табаһыт табатын көрөр, учуутал оҕолорун үөрэтэр уо.д.а.), оҕо-аймах детсадка, оскуолаҕа сылдыар, бөһүөлэккэ дьон элбиир, кулуупка, детсадка, оскуолаҕа бырааһынньыктарга, күрэхтэһиилэргэ, сынньалан киэһэлэргэ сылдыаллар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Саас

Саас айылџа уһуктар, сылыһар, сир ирэр, хаар уулар, кус-хаас кэлэр диэн билэр.

Күн чабылыччы тыгар, ититэр, халлаан сырдыыр, сылыһар, хаар уулар, чалбах тахсар, сир ирэр, күөл, үрэх мууһа алдыанар, устар, барар, уунан туолар, сыккыстар сүүрэллэр, от-мас

тыллар, хонуу, мутукча көбөрөр, ньургуһун тахсар, сир - дойду сэргэхсийэр. Ол иһин үөн-көйүүр тиллэр, сибэкки тыллар, чыычаах ыллыыр, уйа туттар, сымыыт баттыыр, көтөр кынаттаах итии дойдуттан төннөр, кыыл - сүөл уйатыттан - хороонуттан тахсар диэн билэр, быһаарар.

Дьон-сэргэ олоҕор сааскы үлэ - хамнас саҕаланар (сир хорутуута, ыһыы үлэтэ, оҕуруот аһын омордуута, ыраастаныы - хомунуу), дьэ сүөһүтэ төрүүр-уһуур, оҕо-аймах ойуурга, хонууга, сыһыга күүлэйдиир, араас походтарга, экскурсияларга сылдьаллар диэн өйдүүр, билэр.

Сайын

Сайын айылҕа тиллэр, чэчириир диэн өйдөбүлү ылар.

Күн күүскэ тыгар, халлаан сандаарар, куйаас буолар, сиккиэр тыал түһэр, ардыгар этин этэр, чаҕылхан чаҕылыар, ардахтыыр, кустук тахсар, күн уһуур, түөн сырдыыр (үрүн түөн), кылгыыр, күөл, үрэх, үрүйэ уута сылыар, алаас хонуу, сыһыы көбөрөр, от - мас силигилии, бурдук буһар, сир аһа ситэр, сир-дойду чэлгийэр. Ол иһин үөн-көйүүр элбиир, көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл төрүүр-уһуур, үксүүр, балык ыыр, күөрэгэй ыллыыр, кэбэ этэр диэн өйдүүр, быһаарар.

Дьон-сэргэ сайылыкка көһөр, от үлэтэ (алаас, хочо маһын-сыһын ыраастааһын, от охсуута, мунһуута, кэбиһиитэ, күрүө тутуута), сир астааһына (хаптаҕас, дьэдьэн, сугун, тэллэй, моонньоҕон, уулаах отон уо.д.а.) саҕаланар, оҕо - аймах сайынҕы сынньаланга барар, дьэбэ-уокка көмөлөһөр, улахан өттө окко сылдьар, араас лааһырдарга бараллар, ыһыах буолар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Айылҕа көстүүлэрин, уларыһытын, дьон-сэргэ үлэтин - олоһун, оҕо аймах дьарыгын туһунан дьыл кэминэн аттаран ситимнээхтик кэпсиир, ырыа ылыыр, хоһоон этэр, бэйэтин санаатын, сыһыанын ойуулаан-мандардаан биллэрэр.

Сир дойду

Алаас сир, тыалаах сир, өрүс сирэ, хайалаах сир, туундара тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Сир-дойду үүнээйитин, отун-маһын, көтөрүн-сүүрэрин, кылын-сүөлүн билсэр. Тас көрүнгүн, өнгүн түүтүн, быһыытын таһаатын, хамсаныытын, саһатын, суолун - иһин, аһылыгын билэр, араарар, бөлөхтүүр, тылынан быһаарар.

Алаас сир

Алаас, хонуу, налыы, кырдал, ходуһа, мэччирэн сири тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратыларын билэр, быһаарар.

Алааска, хонууга, ходуһаҕа араас сибэккилэр, оттор араастара үүнэллэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин сири-уотун сибэккилэрин, сүрүн отторун ааттарынан билэр (алтан төбө, ньургуһун, сардаана, сир симэбэ, таһара кийиитэ, чуораанчык, баһа батаһа, уо.д.а.).

Алааска, хонууга-сыһыга үрүмэччи, үөн-көйүүр арааһа үөскүүр диэн өйдүүр. Тугунан аһылыктанарын арааран билэр.

Лыах, тоноҕосчут, хомурдуос, баһа, кымырдаҕас, аһыга, тигээйи, ооһуй оһус, ыңгырыа, чиэрбэ, чоһудиэн билэр, ааттыыр.

Үөн-көйүүр оморор - үөскүүр сири билсэр. Кымырдаҕастар бири оргулга омороллор, ыңгырыалар эмиэ бири уйалаахтар диэн араарар. Лыах хайдах сайдарын билсэр (сымыыт, түөллээх үөн, куолка, лыах). Лыах, тоноҕосчут сарсыарда күнүс көтөр, кии хомордуоһа кизһэ

түүн сылдьар диэн билэр.

Үөн - көйүүр айылбажа хайдах олорорун, туох ураты бэлиэлээбин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ыллыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар. Араас өгнөөх, көрүгнээх айылба эттигин, кыраасканан, туойунан үтүктэн онгорорго холонор. Оонньуутугар, атын да дьарыкка үөн-көйүүр туһунан билиитин туһанар.

Алааска сизэрдээхтик сылдьар. Өбүгэ сизэрин-туомун утумнуур. Остуоруйа, олонхо этиитинэн алаас сир аарыма хатыгар Аан Алахчын олорор. Кини оту өлгөмтүк үүннэрэр, сүөһүнү төлөһүтэр, уйгуну олохтуур. Ол иһин киниэхэ салама ыйыыллар, алгыс этэллэр, сүгүрүйэллэр диэн билэр. От - мас иччилэрэ Эрэкэ-Дьэрэкэ оҕолор киртэн-хахтан сиргэнэллэр. Ол иһин ойуурга, хонууга, алааска кири-хабы, бөбү-сабы муспаппын, мэлдьи хомуйабын, ыраастыы сылдьабын. Оччобуна айылба үөрэр, айгыр-силик буолар диэн өйдүүр.

Ойуур, тыа, тайба

Ойуур, тыа, тайба тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Киһи олорор сириҥи тула чугас үүнэр, чараас мастаах сир - ойуур, бөдөн мастардаах халыҥ ойуур - тыа, ыраабынан, киһи - сүөһү олохсуйбатах сириҥи тайаан үүнэр халыҥ тыа-тайба дэнэр диэн араарар.

Ойуурга, тыага сэппэрээк, талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. Дөлүһөн, хаптаҕас, сугун, моонньоҕон, малина, рябина - отонноох сэппэрээктэр; кыһыл талах, үөт (үрүҥ үөт, хара үөт) - талахтар; хатыҥ, харыйа, тиит, бэс, тэтинг - мастар диэн бөлөхтүүр.

От - мас умнаһа, лабаата, сэбирдэҕэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр, быһаарар, кэпсиир. Сииктээх, кураанах сиргэ от-мас араастаан үүнэрин билэр. Мас умнаһын хатыылаах - ньалбаархай диэн бигээн араарар. Ойуурга сылдьан хайысханы (арҕаа, илин, хоту, соҕуруу, уҥа, ханас), кэринги (улахан - кыра, үрдүк - намыһах, суон - синньигэс, уһун - кылгас), суукка кэммин (күн ортото, кизһэрэн эрэр, кизһэрбит) араара, быһаара үөрэнэр. От-мас уларыыытын кэтээн көрөн дьыл кэммин билгэли, араара, быһаара үөрэнэр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, мутук, лабаа арааһын хомуйан айар-тутар.

Ойуурга, тыага отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар, тыатыгар үүнэр отону ааттарынан билэр (уулаах отон, уңуохтаах отон, дьэдьэн, киис тингилэҕэ, биз эмиийэ, уо.д.а.), уктарын араарар, ситэр-буһар, хомуйулар кэммин туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сиэнэр, дьааттаах (сиэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн - сүрүннэрин көрөн аатталыыр. Ханнык ойуурга ханнык тэллэй үүнэрин билэр. Хаһан, хайдах хомуйуллахтаабын өйдүүр, быһаарар.

Ойуурга, тыага чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Тулук, хараҥаччы, сылгы чыычааҕа, талах чыычааҕа, кукаакы, ымыы, барабыай, күөрэгэй диэн билэр. Сангаларын, түүлэрин - өгнөрүн билсэр. Кыстыыр, кыстаабат, саас эрдэтээни чыычаахтар диэн араарар, бөлөхтүүр.

Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Айылба иэйэхситтээх, иэйэхсит иэйдэбинэ от-мас үүнэр, көтөр-сүүрэр үксүүр, уйгу олохсуйар, ол иһин мин айылба иэйэхситин хомоппоппун, үргүппэппин диэн билэр.

Айылбаҕа сылдьан хаһытаабаппын-ыһытаабаппын, куһаҕаны санаабаппын, оту-маһы алдыаппаппын диэн өйдүүр.

Мас көтөрдөрүн (хара улар, куртуйах, бочугурас, тонсобой, кукаакы, мэкчиргэ, хаххан, модьугу, суор, тураах, элиэ) билэр. Сангатын, түүтүн -өнгүн, туһатын, буортутун араарар, быһаарар. Кыстыыр, кыстаабат, сиэмэх көтөрдөр диэн бөлөхтүүр. Уйа туттар, сымыыт баттыыр, оҕо таһаарар, ону көрөр-харайар, үөрэтэр диэн билэр.

Ойуурга, тыаҕа, тайҕаҕа кыыл - сүөл арааһа (куобах, эһэ, бөрө, саһыл, кырса, киис, кырынас, тайах) үөскүүр диэн өйдөбүлү ылар.

Сиэмэх кыыл, кэбийээччи диэн бөлөхтүүр. Сиэмэх кыыл тииһин-сынгаабын оноһуута, тас дьүһүнэ саһа сытан саба түһэргэ дьүөрэлээбин, кэбийээччи кыыл тииһин-уоһун оноһуута, этэ-сиинэ аһырга, өстөөхтөн куотарга анаммытын арааран өйдүүр.

Дьыл кэмминэн кыыл тас көрүнгэ уларыһарын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун билэ үөрэнэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арҕах диэн тылы араарар. Тыа кыылын дьыэ сүөһүттэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэпсээн айарга холонон. Уруһуйугар кыыл тас көрүнгүн, дьүһүнүн, туох уратылаабын бэлиэтиир, хамсаныытын таба биэрэ сатыыр, кыыл туһунан араас ис хоһоонноох ойуу уруһуйдуур, сыбаан-аттаран, айылҕа матырыһаалыттан онорор. Иэйиитин ыллаан-туойан, ойуулаан - дьүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонго тиэрдэр.

Тыаҕа сылдьан өбүгэ сиэрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн ойуур иччитэ - Байанай. Кини олус өһүргэс, тыаһы - ууһу сөбүлээбэт, кыһырдаҕына булду үргүтэр, отону, тэллэйи булларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыыр наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллаххына үөрэр, мыыммат куолу. Оччобуна Байанай миигин сөбүлүү, миэхэ көмөлөһүө диэн билэр.

Өрүс, үрэх, күөл

Өрүс, үрэх, күөл көлүччэ, тыымпы диэн өйдөбүллэри билсэр. Түөлбэтин, республикатын улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр диэн билэр.

Балыгы сиэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык диэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн, кус, хаас, анды биһи диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулун, дьүһүнүн (өнгүн - түүтүн), быһыытын - таһаатын, сангатын, хамсаныытын, тугунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнгэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мултугур быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө хараҥа, өрөҕөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атабын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Балык, уу көтөрүн олобунан суукка чааһын, күн-дьыл уларыһыытын, дьыл кэммин билгэлиир, быһаарар. Балыктыыр, кустуур кэми, болдьоҕу, быраабыланы, тэрили, сиэри-туому билсэр. Булчут куһу сымыыт баттыыр кэмигэр өлөрбөт, ол иһин булт саас көтөр кэлиитин кытта уонна күһүн барар кэмигэр эрэ көнгүллэнэр, балык тымныыга бытаарар, сылаас күн искэбин ыыр.

Балык, кус-хаас дьонго туһатын билэр. Балык, көтөр туһунан ырыаны, хоһоону, таабырыны билэр, айан кэпсиир, уруһуйдуур.

Дьиз үүнээйитэ

Дьизэ үүнэр сибэккилэр, оҕуруот аһын арааһын билсэр. Көрүү-харайыы ньыматын, үүнэр сайдар усуллубуйатын, ситимин, тэтимин, киһи олоҕор суолтатын, туһатын өйдүүр, билэр, быһаарар.

Үүнээйи чаастарын (умнас, лабаа, силис, сибэкки) араарар. Быһыытынан, өгүнэн, умнаһынан ханнык сибэкки эбэтэр оҕуруот аһа буоларын билэр, бөлөхтүүр.

Үүнээйи сэбирдэбинэн тыынарын, силиһинэн аһыырын, ууга наадыһыта арааһын билсэр. Халын эттээх сэбирдэхтээх үүнээйилэр кыра ууга наадыһалларын арааран өйдүүр.

Сибэккини умнаһын силис тартаран, хортускатынан эбэтэр сиэмэнэн, оттон оҕуруот аһын арасааданан үүннэриини араарар.

Сибэккини, оҕуруот аһын үүннэриини, көрүүнү - харайыыны кэтээн көрөр, көмөлөһөр сылдьан араас кээмэй, кэринг, ахсаан, өг-дьүһүн, күн -дьыл туругун туһунан өйдөбүлү ылар (уһун-кылгас умнас, кыра-улахан сэбирдэх, элбэх - аҕыйах оҕурсу, итии - тымныы, былыттаах, ардахтаах күн, ичигэс, хаһыгнаах түүн уо.д.а.). Көрбүтүн - истибитин сиһилии ситимнээн кэпсиир, ырыанан, хоһоонунан хоһуйар, ойуулаан - мандардаан көрдөрөр.

Дьиз сүөһүтэ, кыыла, көтөрө.

Дьиз кыыла, дьиз көтөрө, дьиз сүөһүтэ диэн өйдөбүлү ылар. Куоска, ыт, куруолук, сибиинньэ - дьиз кыыллара, куурусса (бөтүүк, чоппууска), кус, хаас - дьиз көтөрдөрө, ынах, сылгы, таба, коза - дьиз сүөһүлэрэ диэн араарар. Ынах сүөһүнү - оҕус, ынах ньирэй, сылгы сүөһүнү - биз, атыыр, кулунчук, таба сүөһүнү - кыыл таба, дьиз табата, тугут диэн араарар.

Дьиз кыылын, көтөрүн, сүөһүтүн тас тутулун, дьүһүнүн (өгүн-түүтүн) сангатын, хамсанытын, суолун-иһин, тугу сиирин билэр, уратыларын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин кыыл, көтөр, сүөһү тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир. Уһуур -тэнийэр ньыматын, улаатар - сайдар хаамыытын билсэр. Дьонго туһатын өйдүүр, быһаарар. Дьиз сүөһүтүн көрүү - харайыы туһунан өйдөбүлүн, күн -дьыл уларыһыытын уонна дьыл кэмнн кытта сибээстиир. Ардахха, тыалга-кууска, күһүн, кыһын, саас, сайын ханнык сүөһү хайдах көрүллүөхтээгин, туохха наадыһарын билэр, араарар, быһаарар (кыһын ынах сүөһү, куурусса, сибиинньэ, куруолук хотонго киирэллэр, сылгы сүөһү, таба таһырдыа кыстыыллар уо.д.а.).

Сүөһүнү көрүүнү - харайыыны кэтээн көрө сылдьан, улахан киһи көмөтүнэн, араас кээмэй, кэринг өйдөбүлүн кытта билсэр (ынах табатааҕар улахан, куоска ыттааҕар кыра, ынах кутуруга, сибиинньэ кутуругуттан уһун). Биир, элбэх, тэг ахсааны таба тутта үөрэнэр (биир аттаахпыт, элбэх кууруссалаахпыт). Дьиз сүөһүтүн көрсөр, аһатарга, уулатарга көмөлөһөр.

Дьиз сүөһүтүн туһунан хоһоону, кэпсээни, остуоруйаны билэр, айан кэпсиир, оруолунан оонньуур, уруһуйдуур.

Халлаан куйаара

Космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү ылар. Космос уйаара-кэйээрэ биллибэт киэнг, учуонайдар спутнигы, ракетаны, космонавтары ытан чинчийэллэр диэн билэр. Сир, күн, ый, планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмнн ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр. Чолбон, халлаан быһа сулустар диэн араарар.

2.2. ОҢО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОҢУРУН САЙЫННАРАР ООНЫУЛАР

(Игры на познавательное развитие)

Саха иһитэ

Оонньуу сайыннара кыаҕа: Бу оонньуу 2-4 саастаах оҕолор саха иһитин арааһын кытта билсирхэллэригэр улахан көмө буолуо. Оонньуу оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, уобарастаан толкуйдуур) сайыннара кыахтаах. Ону тэнэ бөлөбүнэн, пааранан үлэбэ тутуннахха, бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһарга үөрэнэллэр.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 2-4 саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Икки ангы арахсыбыт хартыыналарга саха иһитин арааһа уруһуйданар: кытыйа, чороон, ыаҕайа. Хас биирдии иһиттустуспа оһуордаах, халыг хортунунан, туоһунан эбэтэр чараас маһынан оһуһулуон сөп.

Саха ынаҕа

Оонньуу сайыннара кыаҕа. Бу оонньуу 2-4 саастаах оҕолор туос ынах диэн саха норуотун төрүт оонньуурун кытта билсирхэллэригэр улахан көмө буолуо. Оонньуу оҕо толкуйун таһымын, сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, уобарастаан толкуйдуур кыаҕын сайыннара. «Саха ынахтара» оонньуу бөлөбүнэн, пааранан үлэбэ тутуннахха, бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһар сатабылларын сайыннарыа.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 2-4 саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Икки ангы арахсыбыт хартыыналарга саха норуотун төрүт оонньуурун - туос ынах араас көрүнгүнэрин уруһуйданар. Оонньуу халыг хортунунан, туоһунан эбэтэр чараас маһынан (ДВП) оһуһулуон сөп.

Олонхо таабырыннара

Оонньуу сайыннара кыаҕа. «Ситэрэн биэр» оонньуу билиини-көрүүнү кэнэтэр, болҕомтолоохтук истиини, бэйэтин салайынар үөрүйэхтэрин, тыл саннааһын, толкуйу, өйгө онгорор сатабылларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар) сайыннара кыахтаах.

Ааптара: Михайлова Д.Д., Чурапчы улуһун Одьулууннааҕы «Күнчээн» оҕо уһуяанын фольклор куруһуогун салайааччыта.

Сыала: оҕону олонхо дьоруойдарын аатын толору билэргэ үөрэтии.

Бухатыырдар, абааһылар, айыы дьонун ааттара икки эбэтэр хас да тылынан этиллэрин өйдөтүү. Болҕойон истэр дьоруу сайыннарыа.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттулар тэрилэ: олонхо дьоруойдара ойууламмыт хартыыналар.

Оонньуу барыыта: хартыыналары көрөн 1-2 оҕо оонньуу, биирэ сааһылыыр, атына түмүктүү, таабырын курдук этэбит, оҕо таайар.

Холбур:

1. Үс саха барахсаны төрөтөн тэниппит, ураанхай саха барахсаны уһаппыт... (Саха Саарын

тойон, Сабыйа Баай хотун)

2. Күүстээх-уохтаах күөнэ көбөччөр аттаах... (Күн Дьырибинэ бухатыыр)
3. Туналбаннаах ньуурдаах тураҕас дьоруо аттаах... (Туйаарыма Куо)
4. Улуутуйар Улуутойон аҕалаах, уораан-аараан Хотун Күөхтүйэ ийэлээх, Уот садаҕа моҕой аттаах... (Уот Уһуму)
5. Күлүмэх сырыылаах үрдүк Дьөһөгөй дьөһөлдүтэ... (Күн Эрили)
6. Дьулусханнаах дьулуо манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк Дьураа хара аттаах... (Дьулуруйар Ньургун Боотур).
7. Үс үүт күрүөнү үрдүнэн көстөр Үрүмэччи манган аттаах... (Үрүҥ Уолан)
8. Аҕыс былас суһуохтаах... (Айталыын Куо)
9. Эргэнэ хара тыа иччитэ... (Эригир харах Эргис Боотур)
10. Мунурун булларбатах Муус Кудулу байҕал иччитэ (Уот Уһутаакы).

2.3 ОҕО ЧИНЧИЙЭР ДЬӨБҮРУН САЙЫННАРАР ДЬАРЫКТАР

Ууну кытта билиһиннэри

Ааптара: Дьяконова Наталья Владимировна. Ханалас улууһун "Сардаана" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Анала: 3-4 саастаахтарга

Сыала: Уу убаҕас, сыта суох, дьэнкир эттик, кутуохха сөп диэн тутан-хабан билиилэрин чингэтэллэр.

Туттар тэрил: хаппахтаах пластиковай бытыылкалартан воронкалар, уулаах иһит, араас иһиттэр (улахан, кыра), уу кутар хамыйахтар, фартуктар.

Оҕо чинчийиитэ.

1 ч. Оҕолор уу хайдаҕын быһаарар – сыттаан, илиини, таңас сыһын уган көрөллөр. Сыта суох, илиим инчэйдэ, таңас инчэҕэй буолла, уу убаҕас диэн түмүктүүллэр.

2 ч. Улахан киһи воронканан иһиккэ толору уу кутарга этэр. Оҕолор куталлар, уулар воронка таһынан барар. Воронкаттан иһиккэ сүөкүүллэр. Воронка хаппаҕын ылаллар уонна өссө куталлар. Уулар воронка хайаҕаһынан иһиккэ кутуллар. Тоҕо воронка таһынан тохтубакка иһиккэ кутуллубутун быһаараллар.

Түмүк: Хайаҕаһы булан тохтубакка түстэ.

Анала: 4-5 саастаахтарга

Сыала: Ууга кырааска, чэй суураллыан сөп диэн тутан-хабан билиилэрин чингэтэллэр.

Туттар тэрил: дьэнкир иһиттэргэ уу, араас өгнөөх гуашь кырааска, пакеттаах чэйдэр, фартуктар.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Оҕолору уулаах иһиттэргэ араас кыраасканы булкуйан тэннээн көрөргө көбүлээһин. Ханнак өгнөөх буоллулар, онтон уу бэйэтэ хайдах этэй? Тоҕо?

2. Чэйдээх пакеттары суурайы. Тымныы уулаах иһити уонна иитээччи сылаас уулаах иһити биэрэр. Хайа ууга чэй түргэнник сууралларый? - диэн быһаараллар.

Түмүк: Уу өгө суох, кыраасканы, чэйи суурайар эбит. Уу өгө уларыар.

Анала: 5-6 саастаахтарга

Сыала: Уутоннобуна муус буолар, муус ууга тимирбэт диэн чинчийэн билэллэр.

Туттар тэрил: уу, пластиковай иһиттэргэ тоноруллубут уу.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Уунутымныыга таһаардахха хайдах буолуой диэн оҕолор кыра пластиковай иһиттэргэ

уу кутан таһырдыа, эбэтэр морозильникка тонороллор. Уу убаһас эттик, онтон тонгон кытаанах эттик буолар диэн түмүк онороллор.

2. Муус ууга тимирдэ дуу, дагдайа сылдыһа дуу, суураллан хаалыа дуу диэн санааларын үллэстэллэр. Онтон ууга уган бэрэбиэркэлииллэр. Муус тимирдэ дуу, дагдайан устар дуу? Ууга хааллардахха ууллуо дуу?

Түмүк: Муус уутааһар чэпчэки, ол иһин тимирбэт. Сылааска сыһыа ирэр. Оҕолор айылҕаҕа көрбүттэрин кытта сибээстээн кэпсэтии тахсар. Күөл, өрүс уута күһүн тонор, саас сылыйдаһына уулар, уу үрдүгэр дагдайар, устар. Дьон тоҕо "Өрүс турда", "Муус барда" дииллэрин кэпсэтии.

Анала: 6-7 саастаахтарга

Сыала: Уу араас туругун, хаачыстыбатын тутан-хабан чинчийэн быһаарыы.

Туттар тэрил: уулаах иһиттэр, баата, кумааһы-салфетка, туус, саахар, бурдук, арыы, чэй, кумах.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Иһиттэргэ ыраас уонна кирдээх уулар. Оҕолор ханнык ууну киһи иһиэн сөбүн быһаарсаллар. Хайдах ыраастыылларын, анал ыраастыыр тэрил суох буоллаһына хайдах гыныахха сөбүн воронкаҕа баата, кумааһы салфетка нөнгүө уу кутан көрөллөр.

2. Ыраас уу, туус, саахар, бурдук, арыы, чэй, кумах баар тэриллэрэ. Оҕолор - Уу бу эттиктэри куттахха хайдах буолуой?

- Туох түргэнник сууралынна? Уу өнгө уларыйда дуо?

- Туох ууга суураллубата? – диэн ыйытыыларга оҕолор эппиэт көрдүүлэр.

Саахар уонна туус түргэнник суураллан хааллылар. Уу өнгө уларыйбата.

Бурдук эмиэ сууралынна, уу будулхай (өлбөөркөй) буолла. Тохтуу түһэн баран бурдук иһит түгэһэр сөнгө, ол да буоллар уу будулхай.

Арыы ууга суураллыбата, үөһээ пленка, эбэтэр хааппыла-хааппыла буолан дагдайа сылдыар.

Чэй уудьүһүнүн уларытта да, быыбакката суураллыбата.

Кумах уудьүһүнүн кирдээх онордо уонна сөнгөн хаалла.

Түмүк: сорох эттиктэр ууга суураллаллар, ол аата уу – суурайар хаачыстыбалаах.

3. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҺА

"ОБО ТЫЛЫН-ӨНҮН САЙЫННАРЫЫ"

(Речевое развитие)

Речевое развитие включает владение речью как средством общения и культуры; обогащение активного словаря; развитие связной, грамматически правильной диалогической и монологической речи; развитие речевого творчества; развитие звуковой и интонационной культуры речи, фонематического слуха; знакомство с книжной культурой, детской литературой, понимание на слух текстов различных жанров детской литературы; формирование звуковой аналитико-синтетической активности как предпосылки обучения грамоте.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

3.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОҒО ТЫЛЫН-ӨНҮН САЙЫННАРЫ

КЫРА БӨЛӨХ

ОҒО сангатын сайынналар эйгэтэ

Кинигэ муннугар араас кинигэни, хартынанан, альбому («Дьизэ кэргэн», «Дьизэ кыыллара», «Дьизэ тэрилэ», «Тангас-сап», «Иһит-хомуос» у.д.а.) оҒО сэргээн көрөрүгэр ууруу.

Саҥа оонньууру (куукула, массына,самолёт, борохуот, куобах, иһит-хомуос, куукула танҥа-саба у.д.а.) сонумсутан, уларыта сылдьан киллэри.

Күн устата араас табыгастаах кэмнэ араас остуоруйаны, хоһоону, көрдөөх, күлүүлээх түгэни о.д.а. иһитиннэри. Холобур, хааһытын сизбэккэ кыччаан хаалбыт оҒОну ийэтэ кэлэн булбатаһын эбэтэр кыһырбыт уонна үөрбүт тэриэлкэлэр кэпсэтиилэрин, миэстэтин булбакка хомойбут оонньуур туһунан кэпсиэххэ син.

Араас сорууда биэри: «Ким кэлбитин тахсан көр эрэ. Онтон кэпсээр.» «Оляттан баран ыйыт эрэ, хаһан аһыыр үһүбүтү?» «Димаҕа эт эрэ. Сарсын хойутаабакка кэллин», «Айсен, баранҥын Оляҕа махтан. Олус минньигэс миини истибит дии». «Миша, кэбис, Света бырастыы гынарын курдук көрдөс».

Ситимнээх саҥа сайдыта

Дьонум-сэргэм, дьизэм-уотум. ОҒО бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын; төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (танҥынналар, аһынар, харыһыйар, бүөбэйдиир, ас астыыр, тангас сууйар, оҒО көрөр, иистэнэр). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күлэйдиит, телевизор көрөбүт, дьизэбитин хомуйабыт). Дьизэ малын-салын, иһитин-хомуоһун аһын быһаарар. ОҒО саада биһиги дьизэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, ньээнэ эмиз ийэ курдук биһиэхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир. Сарсыарда дорооболоһор, барарыгар быраһаайдаһар, аһаан баран махтанар.

Оонньуубун. Туох оонньуурдааһын билэр, хайдаһын, хайдах оонньуурун туһунан ыйытыга хоруйдуур («Икки майгыннаспат куукулалары тэҥнээһин», «Кубигынан оонньуубут», «Куобахчааным барахсан»). Тыл оонньууларын үтүктэн оонньуур. Дидактической («Сардаана куукула аһыыр», «Сардаана суунар», «Сардаана утуйар»), оруоллаах оонньуулары («Оҕолоох ийэ», «Суоппардаах») билэр, оонньуур. Сангарар аппараты сайынналар эрчиллилэри: «Түүнү ыраах үр», «Ким оночото ыраах устарый?», «Хабаһы үрүү» у.д.а. - үтүктэр. Иитээччи көмөтүнэн истибит айымньытын остуол театрыгар эбэтэр хамсанан көрдөрөр («Эриэппэ», «Колобок», «Теремок»).

Туһа киһитэбин. Оонньуурун ханна, хаһан, хайдах, тоҕо хомуйарын билэр, кэпсиир. Суунарга туттулар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тарааһы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танҥын аатын билэр, араарар. Ханнак танҥы хаһан, хайдах кэтэрин билэр, быһаарар («Күһүн күлэйдиитин»). Утуйар танҥын ааттыыр, хомуйар. Дьизэ кыылын (куосканы, ыты) билэр, хайдаһын кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, курдугунуур о.д.а.). Ньээнэ үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар...), кыаһынан көмөлөһөр (иһит тардыһар, аһаан бүтүтэбинэ, туора остуолга илдьэр, устуулун миэстэтигэр уулар, оонньуурун хомуйар).

Сэһэргэһиэх эрэ. Дьизэ кэргэнин туһунан хаартыска эбэтэр хартына көмөтүнэн кэпсиир

(«Ким бу дьизэ олорор?», «Ийэбэр бэлэх»). Хартына, кинигэ ойуутун көрөн сэргиир, туоһулаһар («Салаасканан хатааһылыбыт»). Көрбүт мультигын, ааспыт бырааһынньык туһунан кэпсэтиигэ кыттыһар, эбэр-сабар («Биһиги ёлкабыт»). Кимиэхэ туохтаабын туһунан кэпсэтэр, ким атыыласпытын, хайдабын туһунан санаатын үллэстэр.

Билгэ билиим. Ас-утах амтанын, сытын-сымарын туһунан кэпсиир (чэй, какао, хомпуот, кирил). Оонньоуру, таһаһы-сабы тутан-хабан туохтаабын (тимэхтээх, саҕалаах, сизптээх, сиэхтээх), кээмэйин (улахан, кыра, уһун, кылгас), быһыытын-таһаатын (төгүрүк), өгүн-дьүһүнүн, хаачыстыбатын (кэбирэх, бөһө), аналын (таннар танас) быһаарар. Маллары (бүлүүһэ-тэриэлкэ) тэҥни тутан уратытын этэр, аналанын бөлөхтүүр (хааһы сииргэ, миин иһэргэ). Танас, мас, эрэһиинэ, кумаабы диэн матырыяалын араарар. «Тимирэр, тимирбэт» диэн кэтээн көрөн быһаарар.

Дьаарбайы. Оҕо саадын иһин-таһын билэр, быһаарар (оонньоур сир, массына сылдыар сирэ, ас астыр дьизэ). Олорор сири аатын билэр, чугас эргин туох баарын этэр. Күүлэйдии сылдьан тугу көрбүтүн кэпсиир («Күөх хонууга»).

Этиини сөпкө оҥоруу

Предмет хайдабын быһаарар тылы быһаарар тылын кытта таба ситимниир (төгүрүк мээчик), тугу гынарын этэр тыллары кытта таба холбуур(мээчик төкүнүйдэ). Тардыы сыһыарыытын таба туттар (мин эбэм). Туохтууру кэминэн уларытар (барда, барбыта, барыа). Элбэх ахсаан сыһыарыытын таба туттар. Падеж ыйытыларыгар хоруйдаан, тылы уларытар (тугу? - мээчиги). Тэнийбэтэх судургу этиини (мээчик төкүнүйдэ) малы-салы, хайааһыны быһаарар тылы эбэн тэнитэр (кыра мээчик ыраах төкүнүйдэ).

Дорҕоону чуолкайдык санарыы

- дорҕоону чуолкайдык истэр;
- сатаан санарбат дорҕооннорун үтүктэн санарар;
- истэр, санарар аппарааты сайыннарар эрчиллиилэри оҥорор;
- куолаһын улаатыннарар, кыччаттар.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр:

«Эриэппэ», «Колобок», «Маша уонна эһэ», «Теремок», «Куоска, бөтүүк уонна саһыл», «Кутуйах дьизэтэ», «Куобах дьизэтэ» нуучча остуоруйалара; «Хааһы» бырааттыы Гриммнэр; «Эһиги ийэҕит» С. Омоллоон.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Куобах» саха остуоруйата; «Куукулабын эмтээн» С. Сомботто; «Мин оонньоурдарым», «Суунар ырыа», «Ийэ барахсан» А. Абаҕыныскай; «Үчүгэй оҕо» С. Тимофеев; «Күһүн», «Кыһын» М. Эверстова-Обутова; «Ытанныах кыыс» А. Барто; «Ытанныах герой буолбат» П. Тобуруокап; «Бөтөс ам-ам» И.Никифоров; «Ханан сылдыар»; «Детсад экскурсията» К. Туяаарыскай; «Бүү, Маа, Мээ» К. Туяаарыскай; «Мин бэйэм суунабын» И. Артамонов; «Ынах» И. Эртюков.

Өйүттэн ааһар

«Мээчик» А. Абаҕыныскай; «Бөтүүк» И. Эртюков; «Ийэбэр бэлэх» Т. Волгина; «Эһэ Миисэм» У. Бурнашева; «Ханан сылдыар?» К. Туяаарыскай; «Тураах» А. Кулаковскай.

ОРТО БӨЛӨХ

Оџо сангата сайдар эйгэтэ

Кыыл-көтөр, транспорт, спорт, үүнээйи туһунан хартыына, хаартыска, открытка, альбом көрүү, кэпсэтии. Кинигэ арааһын: халыг-чараас, магниттаах, ачыкылаах, үгүс ойуулаах - кинигэ муннугар уларыта сылдьан туттуу.

Остуол оонньуурун арааһын уларыта сылдьан туттуу. Оруоллаах, хамсаныылаах оонньууга туттуллар бэргэнэлэри, малы-салы туһаныы.

Дьарык тас өртүгэр аабыллар айымньылары истии, урут буолбут түгэни ахтыы, араас түгэни кэпсээн ырытыһыы.

Доџору кытта эйбэстик кэпсэтэргэ, көрдөһөргө, бырастыы гыннараарга, доџор албаһын табыгастаахтык этэргэ үөрэтии.

Ситимнээх санга сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьизэм-уотум. Төрөппүттэрэ ханна тугу үлэлииллэрин билэр, судургутук кэпсиир. Чугас аймахтарын, ыалларын көрөн билэттиир, кэпсэтэр. Тиэргэн иһинээџи тутуулары билсэр, аналларын өйдүүр, быһаарар. Дьиз харамайа (сүөһү, көтөр-сүүрэр) туһатын араарар. Доџорун туһунан кэпсиир («Мин доџорум»).

Оонньуубун. Оонньуурун ойуулуур («Мин сөбүлүүр оонньуурум»). Тыл оонньуутун билэр, оонньуур («Телефонунан кэпсэтии»). Остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билсэр, хайдах оонньоонорун быһаарар («Харах симсии»). «Ыллаах», «Балыыһа», «Оонньуур маџаһыына» оруоллаах оонньуулары толкуйдаан оонньуур. Истибит айымньытын персонаһын сангатын үтүктэн оонньоон көрдөрөр («Үс эһэ» Л. Толстой, «Хаастар» нуучча остуоруйата).

Туһа киһитэбин. Бэйэтин харанар, чэбэрдик туттар-хаптар. Ыраас дьиз-уот, танас-сап дьон үлэтин түмүгэ диэн билэр, харыстыыр. Тугу сатыырын, хайдах онгорбутун туһунан кэпсиир («Сага дьылга бэлэмнэнии», «Оонньуурбун сууйабын»). Туттар тэрил аналын билэр, сэрэхтээхтик туттар («Уокка холбонон дьиз тэрилэ»). Идэ арааһын билсэр, кимиэхэ туох наадатын, тугу гынарын туһунан кэпсиир. Сарсыарда, күнүс, киэһэ тугу оноруохтааџын, эбээһинэһин билэр, толорор, хайдах онгорбутун кэпсиир.

Сэһэргэһиэх эрэ. Киһи сангатын, ыйытарын болџойон истэр, сэнгээрэр, кыттыһар. Бэйэтин хайдах сананарын, туругун кэпсиир (Уһуктубутум...). Урут билбитин-көрбүтүн кэпсиир. Хартыынаџа тугу көрөрүн ойуулуур («Куоска оџолорунаан», «Дьиз кэргэн», «Кыһынгы оонньуулар»). Уруһуйунан кэпсиир («Эбээ иһитэ», «Чэй кыырпахтара» Л. Левченкова остуоруйатынан). Кылгас айымньы ис хоһоонун куолаһын уларытан сиһилии кэпсиир («Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ»). Истибит айымньытыгар олоџуран, кэпсээн айар («Эриэппэ» остуоруйа, «Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ»), санаатын үллэстэр («Васьканы хайдах буруйдуохха?» В. Авдеев).

Билгэ билиим. Эттик өнгүн, ньуурун, матырыйаалын, хаачыстыбатын, уратытын кэпсиир. Иһит-хомуос туохтан онгоһуллубутун быһаарар (өстүөкүлэ, мас, пластмасс). Таннар таһаһы - тас танас, ис танас, атаһ таһаһа диэн бөлөхтүүр. Кыһынгы, сайынгы танас диэн араарар, матырыйаалын быһаарар. Тыаһы-ууһу, дорџоону истэн быһаарар. Сыты-сымары билэр (ас, бензин, буруо, от-мас). Амаһыйан туох ас буоларын, хайдах амтаннааџын этэр («Сахам сириг отоно»). Транспорт араас көрүнгүн тыаһынан-ууһунан истэн араарар (таһаџас массыыната, кыра массыына, трактор, самолёт). Тыаһы истэн ыраах, чугас, кыра, улахан диэн быһаарар.

Дьаарбайыы. Олорор дьиэтэ, оҕо сада ханан турарын билэр, быһаарар. Ыһахтыыр сиргэ тугу көрбүтүн-истибитин кэпсиир. Биир эмэ улахан тэрилтэ тугу үлэлии-хамсыы олорорун билэр, кэпсиир («Маҕаһыынҥа»). Улууһун киинин аатын билэр, хаһан, хайдах сылдыбытын кэпсиир.

Этииһи сөпкө оноруу

Аат тылы туохтууру кытта сөпкө ситимниир. Кэлэр кэмнээх туохтуур араастаан туттулуутун билсэр (барыһыбын, барыабым, бардарбын).

Сыһыат туохтууру туттар. оҕо утуйда, турда (оҕо утуйан турда).

Холбуу этиини онорор. Ваня таһырдыа таһыста, онтон Дима билигин да тагна олорор. Ийэм мөхпүтэ, ол иһин ытаабытым. Мин санаабар,... Тоҕо диэтэххэ,... диэн тыллары туттан этии онорор.

Дорҕоону чуолкайдык санарыы

- Кыра-улахан, ыраах-чугас сананы, тыаһы арааран истэр;
- төрөөбүт тылын бары дорҕооннорун арааран истэр уонна санарар;
- тылга чопчу дорҕоон баарын-суоҕун өйдөөн истэр;
- чопчу дорҕоон тыл хайа өттүгэр баарын этэр;
- тыл иннигэр турар аһаҕас дорҕоону арааран истэр;
- куолаһын сонотор-синньэтэр, улаатыннаар-кыччатар;
- хоһоонго, кэпсээнгэ ыйытыы этии интонациятын таба санарар;
- санаа уларыһытын, изиини куолаһынан таба биэрэр.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр: «Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ» ненец остуоруйата; «Үс сибиинньэ оҕото», «Хаастар» нуучча остуоруйалара; «Кыһыл Бэргэһэчээн» Ш. Перро; «Хоһуол оҕолоро уонна бөрө» бырааттыы Гриммнэр; «Куоскалар уонна саһыл» Т. Сметанин; «Бөрө уонна куобах» саха остуоруйата.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Үчүгэй уонна куһаҕан диэн туохтарый?» В. Маяковскай; «Тулуйа үөрэн» К. Ушинскай; «Сымыйалыан - бэйэҕэр куһаҕаны онгостуон», «Довоттор» С. Омоллоон; «Кэччэгэй балыксыт» саха остуоруйата; «Ыһах» Л. Афанасьев; «Биһиги маамабыт» П. Одорусов; «Васьканы хайдах буруйдуохха?» В. Авдеев; «Чэй кыырмахтара» Л. Левченкова; «Уу кутабын», «Чороон», «Кытыа» И. Мигалкин; «Дьиэтээҕи Саҥа Дьылбыт» М. Обутова-Эверстова.

Өйүттэн этэр:

«Ардах» М. Ефимов; «Кыһын» М. Тимофеев; «Саас иһэр» Г. Данилов; «Аһын, таптаа кэрэни» Н. Чуор; «Күүгүнэй» Г. Иванова; «Ийэ мичээрэ» А. Кондратьев.

УЛАХАН БӨЛӨХ

Оҕо саната сайдар эйгэтэ

Иитээччи күн устата иһитиннэрэр хоһооно, таабырына, өс хоһооно, остуоруйата, кэпсээнэ оҕону сайыннаар эйгэнэн буолар. Онон ааспыт нэдиэлэ сонунун, сиэр-майгы, сонун түгэн, саҥа-онгоһук кинигэ, саха норуотун урукку, билинҥи олохун туһунан кэпсиир, кэпсэтэр.

Оџоџо аналлаах сурунааллары, араас көтөр, кыыл туһунан ойуулаах кинигэлэри, атлаһы, каталогы кинигэ муннугар уурар.

Онутаһынан оџо кэпсиир дьџбурун, болџомтотун сайыннара хартыыналары туттар («Туох ханна олорор?», «Туох уратылааџый?», «Биир бөлөххө киирэр маллары бул», «Икки үүт-үкчү кутуйаџы бул» о.д.а.).

Оонньуу кэмигэр бэйэ тылын ылыннарага, кырдьыгын дакаастыырга, алџаһы билинэргэ үөрэтэр.

Ситимнээх сана сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьизм-уотум. Олорор уулуссатын, төрөппүттэрин толору аатын, ханна тугу үлэлииллэрин билэр, кэпсиир. Билэр-билбэт киһитин кытта хайдах кэпсэтэрин билэр. Чугас аймахтарын, ыалларын билэттиир, кэпсэтэр. Дьиз тэриллэрин аналынан көрөн бөлөхтүүр (аһыырга, утуйарга, сынньанарга, үлэлииргэ аналлаах). Хохугар ханна туох турарын ойуулаан кэпсиир («Мин хохум»). «Дьизбэр соџотохпун» диэн тиэмэџэ кэпсиир. Дьиз уонна дьиикэй кыыллары тэннии тутан тоџо итинник ааттаммыттарын быһаарар («Ыт уонна бөрө аймахтыылар дуо?»).

Оонньуубун. Тыл оонньуутун билэр, оонньуур («Майгынныыр тылы бул», «Төттөрү тылы бул», «Атыннык эт»). Остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билэр, хайдах оонньоонорун быһаарар. (Сылбырџа, күүстээх, быһый, имигэс, халбас харата тыллары туттар). Араас оруоллаах оонньуулары айан оонньуур («Парикмахерская», «Рынок», «Телестудия»). Компьютерга ханнык оонньуу баарын, хайдах оонньоонорун быһаарар. Бииргэ оонньуур доџорун туһунан кэпсиир. Үтүө доџор диэн хайдах оџону этиэххэ сџбүн быһаарар («Үһүс тоџо?» А. Аччыгыһа).

Туһа киһитэбин. Дьизџэ-уокка көмөтүн туһунан кэпсиир: «Мин дьизбэр көмөлөһөбүн». Укуруоп, луук сиэмэтин хайдах олордорун кэпсиир. Тиэргэн ыраастааччы үлэтигэр көмөлөһөр, тугунан хайдах үлэлиирин быһаарар. Туттар тэрил аналын билэр, сэрэхтээхтик туттар. Быраас идэтин билсэр, үлэтигэр туох наадатын, тугу гынарын туһунан араастаан ойуулаан этэр. Хайдах сир астаспытын, оџуруот аһын харайсыбытын туһунан кэпсиир.

Сэһэргэһиэх эрэ. Хас да хартыынанан кэпсээн толкуйдуур. Урут билбитин-көрбүтүн кэпсиир («Сайыны хайдах атаардым», «Күһүнгү киһи күлбүтүнэн», «Үтүө доџор», «Сонунтан сонун», «Интэриэһинэй кинигэ», «Мин аџам-саллаат»). Айан кэпсиир («Арай мин күүстээх буолуум», «Албынныан -бэйэџэр куһаџаны онгостуон» өс хоһоонунан кэпсээн, «Мооруос оџонньорго сурук»). Телефонунан кэпсэтэри сатыыр. Уруһуйунан, онгоһугунан кэпсиир («Интэриэһинэй мультик»). Санаатын дакаастыыр («Дьиз кыыла дуу, эбэтэр дьиикэй кыыл дуу?», «Уруһуйдьут алџаһын көннөр»).

Билгэ билиим. Кумах, буор, туой уратыларын тутан-хабан көрөн быһаарар. Эттик ньуурун, матырыйаалын, хаачыстыбатын, уратытын кэпсиир (хатыылаах, ньалџаархай, кумаланымтыа, кэбирэх, бџџџ). Тыаһы-ууһу, дорџоону истэн быһаарар (улахан массыына, кыра массыына, тыраахтар, самолёт тыаһа). Сыты-сымары билэр. Амтаһыйан туох ас буоларын, хайдах амтаннааџын этэр (аһыы, ньулуун, минньигэс).

Дьаарбайыы. Оџо олорор сириҥ үөскээбит остуоруйатын билэр. Саха сириҥ киин куората Дьџкуускай диэн билэр, кэрэ миэстэлэрин туһунан кэпсиир. Москва куорат туһунан ойуунан билиһиннэрэр. Суол быраабылатын билэр, быһаарар.

Этии́ни та́ба оноруу

Оҗо ситим тыллаах холбуу эти́ини онорор. Укуруоп сиэмэтэ бөдөн, оттон луук сиэмэтэ бытархай. Укуруоп сиэмэтэ бөдөн, ол иһин оло́рдорго үчүгэй.

Тэ́гнии́р тыллары туттар: Э́риэн үөн курдук... Олонхо бухатырыны...

Бириэмэ суолталаах баһылатылаах холбуу эти́ини туттар. Мин соҗотох хааллахпына,... Ийэм үлэтигэр бардаҕына,... Аҗам армияҕа сулууспалыы сылдьан,... Аҗам эдэр эрдэҕинэ,... Мин кыра эрдэҕинэ,...

Би́ир уустаах тыллары туттар: Мин аҗам уһанар. Ыскаап, устуул онорор. Кыһыл уот умайдаҕына, тохтуубут, суолутуораабпый.

Туохтууру кэлэр кэминэн уларытар: буолуом, буолууһубун, буолаарыбын.

Кыбытык тыллары туттар. Мин саныырбар,... Тоҗо диэтэххэ,...

Дорҗоону чуолкайдык сангарыы

- Эти́и, тыл, сүһүөх, дорҗоон өйдөбүлүн билэр;
- бэриллибит тыллары туттан эти́и толкуйдуур;
- чопчу ахсааннаах тыллаах эти́и толкуйдуур;
- эти́игэ тыл турар миэстэтин быһаарар;
- 3-4 сүһүөхтээх тылы сүһүөхтэрин араарар, этэр;
- тылга чопчу дорҗоон баарын-суоҕун өйдөөн истэр;
- хас да тылга наадалаах дорҗоон баарын-суоҕун истэр;
- тылтан хас да дорҗоону арааран истэр;
- дорҗоон тыл хайа өттүгэр баарын быһаарар;
- уос, аһах хамсааһынынан иитээччи ханнык дорҗоону сангарарын быһаарар;
- бүтэй, аһадас дорҗоон, дифтонг өйдөбүллэрин билэр;
- уһун, кылгас аһадас дорҗоону, хоһуласпыт, сэргэстэспит бүтэй дорҗоону арааран истэр;
- 4-5 дорҗоонноох тылы фишканан бэлиэтиир;
- сыһыанын куолаһынан тириэрдэр.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпси́ир, оонньоон көрдөрөр:

«Саһыл уонна бөрө», «Баҕа сарыабына», «Сивка-Бурка» нуучча остуоруйалара; «Бремен куорат музыканнара» бырааттыы Гриммнэр; «Чыычаах икки моҕус икки», «Өнгөй Бөтүүк», «Дьол чорооно», «Муммут уолаттар», «Дьэрэкээн оҗолор», «Таал-Таал эмээхсин» саха остуоруйалара; «Кэҕэ» ненец остуоруйата; «Тулуйа үөрэн» К. Ушинский.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпси́ир:

«Күһүн кэлиитэ», «Куһаҕан» Г. Данилов; «Куоска уонна кутуйах» И. Мигалкин; «Чанчарык» С. Данилов; «Куобах кутуруга суох буолбута» Н. Якутский; «Куоскалар уонна саһыл» Т. Сметанин; «Үчүгэй уонна куһаҕан диэн туохтарый?» В. Маяковский; «Үһүс тоҗо?» А. Аччыгыһа; «Өйдөөх оҗо» П. Ойуунускай; «Барабыай» К. Туйаарыскай; «Тула өттүм тула хаар» П. Тобуруокап; «Тыыннаах сэлээппэ» Н. Носов; «Танюша туһунан» П. Тобуруокап; «Лётчик буолуом» И. Федосеев; «Үлэни ситэри бүтэр» Л. Афанасьев; «Сымыйаччы» К. Туйаарыскай; «Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх» С. Данилов.

Өйүттэн этэр:

«Күһүн» М. Тимофеев; «Кыһын» С. Данилов; «Саҕа Дьыл» М. Обутова-Эверстова; «Улаатарым буоллар мин», «Тоҗо?» П. Тобуруокап; «Доҗордохуу тойуга» С. Омоллоон,

БЭЛЭМНЭНИИ БӨЛӨХ

Оҗо сангатын сайыннар эйгэ

Алын бөлөхтөргө этиллибити таһынан көрдөрөр матырыйааллар:

- глобус эбэтэр каарта — сир быһыытын удумабалатарыгар, олорор дойдутун булан көрөрүгэр, аан дойду киэн эбит диэн өйдөбүл ыларыгар;
- истиэнэ эбэтэр кумах чаһыта — бириэмэ өйдөбүлүн билсэригэр, күнүн былаанныырыгар;
- халандаар - сыл-хонук өйдөбүлүн билсэригэр;
- оруоллаах оонньууга сонун киллэриилэр;
- хамсаныылаах оонньууга бэргэхэлэр;
- уларыа турар кинигэ, остуол оонньуутун муннуктара;
- дуоска, миэл — оҗо дуоска ньуурун тутуһан уруһуйдууругар;
- кубик, магниттаах, кырыллыбыт буукубалар;
- телевизор — сонун биэриини ырытыһарга;

Ситимнээх сана сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьизм-уотум. Хантан, кимтэн төрүттээбин кэпсиир, быһаарар. Дьонун-сэргэтин дьарыгын туһунан кэпсиир, кинилэр үлэлэрэ дьонго туох көмөлөөбүн быһаарар. Олорор дэриэбинэтин, улуһун, республикатын аатын билэр, кэпсиир (Мин дойдум — Саха сирэ). Куорат, бөһүөлэк, дэриэбинэ, сайылык уратытын быһаарар. Дойдутун биллиилээх дьонун билэр, убаастабыллаахтык сыһыаннаһар. Дьизтэ-уота, оҗо саада турар миэстэтин, аадырыһын билэр, быһаарар. Өбүгэ олобун-дьаһабын билсэр, сиэрин-туомун туһунан кэпсиир, тутуһар. Бырааһыннык тоҗо бэлиэтэнэрин билэр, тэрийсэр, көхтөөхтүк кыттар. Маҕаһыынҥа, уулуссаҕа, киинэҕэ сылдыы бэрээдэгин билсэр, тутуһар, быһаарар.

Оонньуубун. Тыл, остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билэр, оонньуур, хайдах оонньуурун быһаарар (Сөбүлүүр оонньуум). Араас оруоллаах оонньуулары айан оонньуур («Почта», «Ателье», «Оскуола», «Стадион»). Оонньууругар туох наадатын быһаарар. Сахалыы оонньуулары билсэр, быраабылатын билиһиннэрэр. Бииргэ оонньуур доҗорун туһунан кэпсиир. Үтө доҗор диэн хайдах оҗону этиэххэ сөбүн быһаарар. Иллээхтик оонньуур. Алҕаһаатабына бырастыы гыннарар.

Туһа киһитэбин. Дьиз үлэтин чэпчэтэр араас массыыналары анаалларынан быһаарар. Киһи олоҗор, үлэтигэр араас тэрили туттарын билэр, быһаарар. Туттуллар аналынан көрөн бөлөхтүүр. Дьизигэр сорох уокка холбоһор маллары сатаан туттар. Дьизэҕэ-уокка кыабынан көмөлөһөр, хайдах үлэлээбитин туһунан санаатын этэр («Эбэм аһын таптыбын» ас астааһын). Идэ арааһын салгыы билсэр. Чугас эргиннээҕи тэрилтэлэргэ (почтаҕа, оскуолаҕа, маҕаһыынҥа) сылдьан тугу үлэлииллэрин көрөр, билсэр, тугу көрбүтүн быһаарар. Күһүн оскуолаҕа барабын диэн билэр, бэлэмнэнэр.

Сэһэргэһиэх эрэ. Хас да хартыынанан кэпсээн толкуйдуур. Буолбут түгэни («Өрөбүл күнүм», «Икки көлөһөлөөх тимир көлөм») кэпсиир. Урут билбиккэ-көрбүккэ тирэҕирэн («Көрдөөх кэпсээн»; «Уруһуйунан кэпсээн»; «Харандаас уонна уруучука мөккүөрдэрэ») айан кэпсиир. Истибиккэ-көрбүккэ олобуран кэпсээн айар («Харыйачаан айана» остуоруйа, «Колобок», «Кыһыл көмүс балык», «Тыыннаах суорҕан»), санаатын үллэстэр («Ким күүстээҕий?», «Ийэм тоҗо хомойдо?» А. Аччыгыа айымньытынан). Истибит кэпсээнин («Сөбүлэппэтэх» эбээ» Л. Михайлов), остуоруйатын («Кэҕэ» диэн ненец остуоруйата) салгыы ситэрэн айар.

Билгэ билиим. Дьиз тэрилин (куукуна, утуйар хос, саала мизбэлэ), иһити-хомуоһу (эбиэт иһитэ, чэй иһитэ, ас астыыр иһит), таннар таҥаһы (ис, тас, атах таҥаһа, бэргэһэ) аналынан бөлөхтүүр. Уратытын: матырыйаалын, өгүн-дьүһүнүн, кээмэйин, быһыытын-таһаатын, аналын быһаарар. Өстүөкүлэ уонна пластмасс, мас уонна туос уратыларын тутан-хабан көрөн быһаарар, тугу онгороллорун кэпсиир. Эттик уһунун, кэтитин, үрдүгүн тэнгнээн, холоон, сабаҕалаан быһаарар.

Дьаарбайыы. Олорор сирин, республикатын сүрүн уратытын быһаарар, кэпсиир. Саха сирин куораттарын (Дьокуускай, Алдан, Мирнэй, Нерюнгри), өрүстэрин туһунан билэр, кэпсиир. Алмааһы хостуур сир, кырыылыыр завод туһунан билэр. Араас омук оҕолорун туһунан хартыынанан кэпсиир. Дэриэбинэ, куорат уратытын, сайынгы, кыһынгы, мас-таас дьизэлэри тэнниир, быһаарар. Араас техниканы аналынан бөлөхтүүр, ис-тас оҕоһуутун, тас көрүнгүн, уратытын, суолтатын, аналын быһаарар. («Ким массыынанан онгороруй?») Чугас тэрилтэҕэ сылдьар, тугу көрбүтүн кэпсиир («Музейга», «Оскуолаҕа»).

Этиини таба оноруу

- тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онгорор (от, отуу, оттуур, отчут);
- икки тылы холбоон санга тылы таһаарар (арыы иһитэ, баттах кырыяаччы);
- сыһыарыы көмөтүнэн үөскээбит тыллары таба туттар (иитээччи, атыылааччы);
- ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары туттар;
- падеж сыһыарыыларын таба туттар;
- судургу да, холбуу да этиини таба онгорор;
- араас көрүнгнээх баһылатыылаах холбуу этиилэри туттар;
- этиигэ биир уустаах чилиэннэри таба туһанар;
- санааны чуолкайдык этэр тылы көрдүүр, булар (булкуйар, мэһийэр, дэхсилийэр);
- туохтуур кэмнэрин таба туттар (үүммүтэ, үүннэрбитэ, үүнүө, үүнээччи, үүнүмтүө).

Чуолкайдык сангарыы, ааҕыы

- Этии, тыл, сүһүөх, дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- этии хас тыллааҕын быһаарар;
- уһун, кылгас этиини тэнниир;
- кылгас этиини уһатар;
- бэриллитбит тылларынан этии онгорор;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык этэр, арааран истэр;
- аһаҕас, бүтэй дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- уһатыылаах, кылгас аһаҕас дорҕооннору быһаарар;
- сэргэстэспит, хоһуласпыт бүтэй дорҕооннору араарар;
- тылы дорҕоонунан, сүһүөбүнэн ырытар;
- этиллитбит дорҕоон хаһыс турарын быһаарар;
- чопчу дорҕоонтон саҕаланар, бүтэр тылы толкуйдуур;
- биир-икки сүһүөхтээх тылы хас да сүһүөхтээх тылга кубулутар;
- тыл биир дорҕоонун атынынан солбуйдахха, атын тыл тахсар эбит диэн билэр;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун бэлиэтин, буукубатын билэр;
- кылгас тыллары аадар;
- дорҕоон суруллуутун, этиллиитин тэнниир (у-ү; н-н; в-б);
- кырыллыбыт буукубанан, кубигынан кылгас тылы суруйар;
- тэтэрээт сурааһынын тутуһан буукуба элеменнэрин суруйар.

- этиитин ис хоһоонуттан көрөн куолаһын уларытар.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр:

«Төбөтө дуу, төрдө дуу?» Британия остуоруйата; «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» саха остуоруйата; «Олус наһаа умнуган» С. Маршак; «Уон икки ый»; «Тураах уонна саһыл» үгэ И. Крылов; «Күөгэйэ Куо» М. Обутова-Эверстова; «Уйбаанчык сурус уонна Өлөөнчүк эдьий» нуучча остуоруйата.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Оля фартуга» И. Грингберг; «Ийэлэр күннэрэ» М. Обутова – Эверстова; «Бирээннык толоонго үүммүтэ» С. Омолоон; «Аҕа уонна ийэ» Н. Якутскай; «Түөрт баҕа санаа» К. Ушинскай; «Кыһыл көмүс ходуһа» М. Пришвин; «Хойукку космонавтар» М. Ефимов; «Хаппыыста» С. Данилов; «Баһаарынай ыттар» Л. Толстой; «Тугу албаһаатыбыт?» А. Аччыгыһа; «Үтүт хантан үөскүүрү, оттон килиэп?» А. Фёдоров; «Дьонун киһи» М. Ефимов; «Добордуулар» В. Слепцова; «Үтүө майгы - көтөр кынат» П. Фёдоров; «Сөбүлэппэтэх» эбээ» Л. Михайлов; «Билэр буукубаларым» П. Тобуруокап; «Үлэ барыта үчүгэй» С. Тимофеев; «Сымыа куһаҕан» С. Омолоон; «Аптаах тыл» В. Осеева; «Слива уңуоҕа» Л. Толстой.

Өйүттэн этэр:

«Сайын» П. Дмитриев; «Ахсаан» К. Туйаарыскай; «Чабырҕахтар» П. Тобуруокап; «Ёлкаҕа» Г. Данилов; «Саҥа дьыл» О. Иванова; «Айыы» И. Левин; «Ийэбин харыстаа» С. Тимофеев; «Сайын» Д. Васильев; «Оскуолаҕа киириэхпит» С. Сомоҕотто.

3.2. ТЫЛЫ-ӨНҮ САЙЫННАРАР ООННЬУУЛАР УОННА ДЬАРЫКТАР

Төрөөбүт айылҕам олонхо тылынан

Оонньоу сайыннарар кыаҕа. Оонньоур көмөтүнэн оҕо тылын байытыы, уустаан-ураннаан, бэргэн-хомуой тылынан кэпсэтэр дьобурун байытыы; оҕо ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан толкуйдуур дьобурун эрчийи.

Ааптара: Константинова Тамара Григорьевна, Чурапчы сэл. «Кэскил» оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Сыала: Оҕо ойуулаан кэпсиирин олонхо тылынан байытыы.

Анала: бэлэмнэнии бөлөххө.

Туттуллар матырыйаал: картотекаҕа, слайдаҕа айылҕа көстүүтэ: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатыҥ, былыт, хайа, аал-луук мас. Кырыйарга – кумааҕы, кыптыый, килиэй, ватман, олонхо запиһа, хомустыаһа.

Саҥа тыллар: хомурах, холборон, сүндэлэ.

Эрдэтээнни үлэ: «Эрчимэн Бэргэн», «Куруубай хааннаах Кулун Куллурустуур», «Күн Эрили», «Буура Дохсун», «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Тойон Дьаҕарыма» олонхолорго айылҕа көстүүлэрин хонуйууларын үөрэтии.

Дьарык барыта:

Намыын музыка тыаһыыр. Релаксация.

Сахалыы танастаах оҕолор олбоххо төгүрүччү ололорлор. Харахтарын симэллэр. Салгыны муннуларынан ылаллар, аяхтарынан таһаараллар.

Хомустыаһыыр.

(Хомустыаһа тохтуур, оҕолор харахтарын аһаллар).

- Эһиги хараххытыгар туох көһүннэ?

Оҕолор биир-биир этэллэр.

Айылба көстүүтүн туһунан сэхэргэһии.

Слайдаба айылба көстүүтэ көстөр, олонхо запиһа тыаһыыр.

Ньургун Боотур атынан көтүтэн иһэрэ көстөр. Оҕолор Ньургун Боотуру кытта тэнгэ айанныыллар. Аты миинэн бөтөрөҥнөтөллөр, аяхтарынан ат туйабын тыаһын үтүктэн тылларын эрчийэллэр.

Иитээччи оҕолорго Ньургун Боотурдуун тэнгэ олонхо дойдутугар айанныылларын этэр.

1 тохтобул: Остуол оонньуута "Олонхо дойдутун устун айан".

Остуол оонньуута: Орто дойду айылбатын хартыыната: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатын, былыт, хайа, аал-луук мас. Айылба көстүүлэрин устун сыппаралардаах ыллык суол барар. Оҕолор 1-6 дылы төгүрүктэрдээх кубигы биир-биир бырабан ыллык суол устун айаннаталлар. Ханник айылба көстүүтэ түбэхэр да, онно хоһуйуллубуту биир-биир этэллэр. Холобура: Күн.

Ойор күн уота,

Сырдык күн сырала,

Ойооллоон тахсар

Уоттаах күн. (Күн Эрили)

Иитээччи оҕолордуун ойуу тыллары хатылыыллар, ырыталлар.

Арай икки оҕо өрүс, хонуу ойуулары түбэспит. Иитээччи олонхоҕо айылба хоһуйуллубут олугун ааҕар:

Тоҕус үрэх тутуһуутугар

Сүндэлэ далай уулаах

Сүүрүктээх өрүс. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Хомурах кыайан хоммотох,

Холборон манган хонуу. (Тойон Дьаҕарыма)

Оҕолор истибит олуктарыгар санга тыллары (хомурах, холборон, сүндэлэ) булаллар, иитээччи ону быһаарар.

Тыллар быһаарыылара:

хомурах - чигдитийбит хаар

холборон - тыа тулалаах киэн сир

сүндэлэ - улахан, дьохуннаах, улуу.

Хамсанылаах сынньалан: музыка тыаһыгар талан ылбыт карточкаларынан хамсанылары онороллор. Холобура, от-мас буолан хамсаналлар.

2 тохтобул: Остуолга олорон кырыыйы: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатын, былыт, хайа, аал-луук мас.

Мэһэйдээбэт гына олонхо иһиллэр.

Бүтэрбит оҕо үлэтин аҕалан улахан кумааҕыга сыһыаран орто дойду айылбатын онороллор.

Санга ойуу тыллары (хомурах, холборон, сүндэлэ) чингэтэн хат-хат хатыланар.

Тоҕус үрэх тутуһуутугар

Сүндэлэ далай уулаах

Сүүрүктээх өрүс. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Хомурах кыайан хоммотох,

Холборон манган хонуу. (Тойон Дьаҕарыма)

Өрө көтөҕүллүүлээх музыка тыаһыыр.

Слайдажа Ньургун Боотур атынан иһэр:

- Оҕолоор, төрөөбүт айылҕабытын харыстыырга сизэрдээх буолуу ханнык быраабылатын билэбитий?

Оҕолор айылҕаны харыстааһыҥна сизэрдээх буолуу быраабылаларын Ньургун Боотурга этэллэр:

- Айылҕаны харыстаа.
- Ытык мас таһыгар айдаарыма, оонньоомо.
- Ууну киртитимэ, харыстаа.
- Оту-маһы мээнэ алдьатыма.
- Сибэккини мээнэ үргээмэ. (Тэрис)

Оҕолор Ньургун Боотуру кытта быраһаайдаһаллар.

Иитээччи:

- Тугу ордук сөбүлээтигит?
- Олонхо тылынан ойуулаан-дьүһүннээн туохтуһунан кэпсэтибит?
- Саҥа билбит тылларгытын күннээҕи олоххо туттуохха сөп дуо? (Холобура, мин тиэргэм-мэр хомурах хаарга оонньуурбун сөбүлүүбүн).

Дьарыкка көмө матырыйаал:

Күн: Ойор күн уота, сырдык күн **сырала. Ойоҕолоон тахсар** уоттаах күн. (Күн Эрили)

Сырал - уот итиитэ биллэрэ, суоһа кэлэр.

Ойоҕолоон тахсар - кытыытынан, ойоҕоһунан.

Халлаан: Туналҕан манган **килбиэн** халлаан. Үрдүк **мэнэ добун** халлаан. (Күн Эрили)

Туналҕан - олус ыраас, сырдык.

Килбиэн - чаҕылхай, арылхай.

Мэнэ - олус үрдүк, киэн, улахан.

Добун - үрдүк, улахан, улуу.

Былыт: **(үрүҥ** былыт **үөрдүстэ, хонгор** былыт холбосто. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

үөрдүстэ - холбосто, чөмөхтөстө.

Хонгор былыт - кытарымтыйан көстөр хой былыт.

Аал-луук мас: Аҕыс иилээх саҕалаах, **атааннаах-мөҥүөннээх** Аан ийэ дойдуларын хаба ортотугар Аҕыс салаалаах Аар Кудук мас үүммүт эбит. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Атааннаах-мөҥүөннээх - айдааннаах, иирсээннээх.

Хайа: Арҕааттан **ааннаан** тахсан иһэр ардах былытын курдук Адаар-бадаар **арҕастаах Аалыы** таас хайалардаах. (Буура Дохсун)

Ааннаан - суолу бүөлээн, бүрүйэн.

Арҕас - хайа, сыыр субурҕатын үөһэ өттө.

Аалыы - манна: аалбыт курдук ньалхаархай.

Хатын: Хаар көрбөтөх, хаһыҥы билбэтэх минньигэс сыттаах, минньигэс дьүһүннээх күөх **сирэм чэчир...** (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Сирэм - хонуу, сыһыы, саас саҥа тахсар ото, сир күөх кырса.

Чэчир - ыһыахха, урууга сиргэ анньыллыбыт эдэр хатын.

От-мас: Аҕыс салаалаах ача күөх ото **аҥаарыйа үүнэн анньар**. (Тойон Дьаҕарыма)

Аҥаарыйа үүнэн анньар - быстыбакка ыраахха дылы нэлэһийэ барар, унааран көстөр.

Сибэкки: Оһуор ойуу охсулунна, синньэ дьэрэкээн тардылынна. (Күн Эрили)

Тыл аукциона

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. Бу оонньуу нөҥүө оҕо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн, кэпсэтэр дьоһурун сайыннарыахха сөп.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Анала: Түөртэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Быраабылата: саамай элбэх хоһуйар тылы эппит оҕо кыайылаах буолар. Холобур: хатын – кыраһыабай, лаглабар, кэрэ, суугунас, күөх намыын лабаалаах, уһун, көнө, манган субалаах о.д.а.

Таай, туохтарый?

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. Оҕо тылын онгортон көрөр, толкуйдуур дьоһурун, тылын сайыннарыы.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Быраабылата: Иккилии предмети туохтарынан майгынныылларын, уратыларын өйдөрүгэр толкуйдаан таайтараллар.

Барыта: Оҕолор иккилии предмети истэригэр онгортон кэпсииргэ бэлэмнэнэллэр. Иитээччи (эбэтэр оҕо) биир оҕоҕо кубик биэрэр, ол оҕо санаабыт предметтэрэ туох майгынныыр өрүттээхтэрин, уратыларын этэн ойуулуур. Атыттар таайаллар. Холобур: "Иккиэн харамайдар. Сыыдам сырыылаахтар. Биирэ борон, биирэ кугас. Иккиэн ойуурга олороллор. Биирэ хороонго олорор, кууруссаны уорар, биирэ мээһэ сылдьар, сүөһүнү тардар." "Иккиэн айан көлөлөрө (транспорт). Биирэ улахан түннүктээх, сүүрэр, сиринэн сылдьар, дьону таһар, биирэ – эмиэ дьону таһар, көтөр, халлаанынан сылдьар".

Күһүн

Таабырын-садаача сайыннараар кыаҕа. Оонньуу оҕо билиитин-көрүүтүн кэнгэтэр, болҕомтолоохтук истэр, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар кыахтарын сайыннараарга көмө буолуон сөп.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Ис хоһооно: Сашаҕа саас ийэтэ кинигэ атыыласпыт. Кинигэтэ үс ойуулаах эбит. Бастакы ойууга ойуур көстөр. Мастар кыһыл, саһархай, араҕас сэбирдэхтээхтэр. Сир барыта эмиэ оннук сэбирдэхтэринэн бүрүллүбүт. Күн уотугар мастар көмүс аалыыта буолан көстөллөр. Сүрдээх кэрэ хартыына. Иккис хартыынаҕа сэбирдэхтэр аҕыйаабыттар. Халлааны хараҥа былыт саппыт. Ардах түһэр. Үһүс хартыынаҕа мастар биир да сэбирдэҕэ суохтар. Арай бэс, харыйа уруккуларын курдук күөх тураллар. Халлаантан хаар кыырпахтара тэлээрэн кэлэ-кэлэ сиргэ түһэллэр. "Бастакы хартыына аата тугуй?" – диэбит Саша ийэтэ. "Күһүн" – диэбит Саша. "Оттон иккис?" "Күһүн". "Онтон үһүс?" "Эмиэ күһүн". Эниги санаабытыгар? Тоҕо?

4. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҺА

"ОҢО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ"

(Художественно-эстетическое развитие)

Художественно-эстетическое развитие предполагает развитие предпосылок ценностно-смыслового восприятия и понимания произведений искусства (словесного, музыкального, изобразительного), мира природы; становление эстетического отношения к окружающему миру; формирование элементарных представлений о видах искусства; восприятие музыки, художественной литературы, фольклора; стимулирование сопереживания персонажам художественных произведений; реализацию самостоятельной творческой деятельности детей (изобразительной, конструктивно-модельной, музыкальной и др.).

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

4.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАБА ОБО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫ

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, музыкальнай искусство, саха фольклора

Ойуулуур дьүһүннүүр искусство туһунан өйдөбүлэ:

Живопись, скульптура, графика - ойуулуур-дьүһүннүүр искусство көрүнгүрэ диэн билэр. Биирдии көрүг туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратытын быһаарар.

Пейзаж, портрет, натюрморт, тематическай хартыына ойуулуур-дьүһүннүүр искусство жанрдара диэн билсэр. Биирдии жанр туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратытын быһаарар. Искусство айымньытын болҕойон көрөр, ис хоһоонун өйдүүр, бэйэтин санаатын этэр. Живописи уонна графиканы кырааска арааһынан, харандааһынан; скульптураны пластилинынан, туойунан, тааһынан, бетонунан, тимиринэн, маһынан онороллор диэн араарар.

Ойуулуур - дьүһүннүүр искусство айымньыылара араас ньыманан оноруллаллар диэн өйдөбүлү ылар. Живопись, графика киистэнэн ойууланаллар: скульптура мэһийиллэн, сыбаан, чочуйулан оноруллар диэн өйдүүр, билэр. Араас ньыманан туһунан ойуулуурга үөрэнэр. Оноруктарыгар, айымньыларыгар тулалыыр эйгэҕэ сыһыанын көрдөрөр.

Декоративнай - прикладной искусство сүрүн көрүнгүрэн орнамент арааһа буолар диэн билэр. Орнаменынан дьизни, дьиз араас тэрилин, иһити - хомуоһу, таһнар таһаһы киэргэтэллэр диэн өйдүүр. Орнамент ойуута араас, тус - туһунан суолталаах диэн өйдөбүлү ылар. Саха орнаменын сүрүн ойуулары суолтатын билэр, араарар, быһаарар, уруһуйдуу үөрэнэр.

Араас омук араас орнаменнаах буолар диэн билэр. Хохломской, дымковской, филимоновской, богородской, городецкай орнаменнар тустарынан өйдөбүлү ылар, уруһуйдуу үөрэнэр.

Архитектура - искусство биир көрүгэ буолар диэн өйдөбүлү ылар. Элбэх этээстээх улахан таас дьизэлэр, үлэлиир тэрилтэ дьизэлэрэ, театрдар, дыбарыастар, заводтар, фабрикалар, вокзаллар, улахан оскуолалар, детсадтар, маҕаһыынар, музейдар, пааркалар, фермалар, чааһынай олорор дьизэлэр араас архитектурнай бырайыагынан тутуллаллар диэн өйдүүр. Архитектура сүрүн көрүнгүрэн, араас матырыйаалынан билсэр. Пластилинынан, туойунан, конструкторынан тутта үөрэнэр.

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство ис хоһоонун сөпкө өйдүүр, ылынар, уус-уран образтары сатаан быһаарар, көрөн астынар.

Манньык айымньылары кытта билсэр:

"Эһэ уонна собо" М.Г. Старостин иллюстрацията; "Кырачаан балтым" М. Гуляева-Карим; "Сүрүбэ суох чыычаах" М.Г. Старостин; "Кыыллар" Е.М. Шапошников; "Таал-Таал эмээхсин" И.И. Попов, Г.И. Попов; "Дьулуруйар Ньургун Боотур" В. Карамзин, И. Корякин; Э. Сивцев "Тэллэйдээх кыыс"; "Түннүк" М. Рахлеева, литография; "Саха бөбүстөрө", "Муус аннынан балыктааһын бырааһынньыга - мунҕа" А.Н. Осипов, живопись; "Уолан сүгүмнэрэн иһэр кыыһынаан" П. Романов, живопись; "Ырыа" П. Романов, мозаика; "Сэргэ аттыгар турар саха дьахтара" В.П. Попов, скульптура; "Чэй иһиитэ" Э. Сивцев, графика; "Хоһоһо", "Летящий шаман" М. Федулов, гобелен; "Күһүн", "Кыһын", "Саас", "Сайын" В.Д. Иванов; "Аал луук мас", "Олонхо сүрүн геройдара" Т.А. Степанов, живопись; "Золотая осень" Левитан, живопись; "Аленушка", "Бухатырдар" В. Васнецов, живопись; "Сарсыарда бэс чагдаба" И. Шишкин, живопись.

Оџо ойуулуур - дьһүннүүр сатабыла

Уруһуй

Уна, ханас эбэтэр икки илиитинэн тэнгэ уруһуйдаан көрөн бэйэтигэр табыгастаах суолу булар. Оџо уруһуйдуурга туттуллар тэриллэри билэр, талан туттар (гуашь, акварель, фломастер, өгнөөх харандаас, боростуой харандаас, миэл, чох, тушь, пастель, арыылаах кырааска, темпера). Харабынан холоон көрөн, харандааһы сөпкө баттаан, киистэ төбөтүнэн эбэтэр бүтүннүү туһанан ойуулуурга дьарыктанар. Кырааскатын, харандааһын, кэмчилээн туттарга кыһаллар. Харандааһынан, киистэнэн, миэлинэн барыллаан уруһуйдуурга, төгүрүччү, көнөтүк, долгуннуу, туруору, сытыары сотон, суруйан ойуулуурга үөрэнэр; бэлэм омоону кырааскалыыр. Боростуой быһыылаах эттиктэри ойуулуур. Төгүрүк, үс муннук, квадрат, ньолбоџор, түөрт муннук быһыылаах эттиктэри көрөн олорон ойуулуур. Хас да ойууну холбоон биир ис хоһооннуур, боростуой саха оһуорун бэлэм фонга онгорор, өйтөн, санаан көрөн, уус-уран айымньыттан, көрөн олорон уруһуйдуур. Дьыл кэмин, түүн, күнүс өйдөбүлүн, айылҕа уларыһытын, үүнээйи, кыыл арааһын тутулун тулалыыр эйгэ көстүүтүттэн айан ойуулуур. Алта сүрүн өнгү билэр, кытархай, борон, сырдык халлаан күөџэ өнгү араарар. Өнгү сырдыгын харанатын араарарга, өнгү булкуйан дьүөрэлииргэ үөрэнэр. өгнөр көмөлөрүнэн тулалыыр эйгэ киһи туругун көрдөрүүххэ сөбүн өйдүүр.

Ыраах, чугас турар эттиги хайдах уруһуйдууру сатыыр уонна эттик пропорциятын харабынан холоон ойуулуурга үөрэнэр.

Саха уонна атын омук оһуорун харабынан холоон онгорор, кырааскалыыр уонна оһуорунан оноһуктары киэргэтэр.

Оџо манньк сахалыы орнаменнары билэр, сатаан уруһуйдуур.

3-4 саастаахтар. "Быа ойуу", "Туоһахта ойуу", "Күн ойуу", "От ойуу", "Тараах ойуу", "Тиис ойуу".

3-5 саастаахтар. "Хабарџа ойуу", "Тынгырах ойуу", "Тыал ойуу", "Илим ойуу", "Ураһа ойуу", "Тангалай ойуу", "Сибэкки ойуу" (ньыма).

3-6 саастаахтар. "Саахымат ойуу", "Тынгырах ойуу", "Биз эмиийэ", "Сүрэх ойуу", "Туйах ойуу", "Сибэкки ойуу", "Тоноџос ойуу", "Сарбынньах ойуу", "Эриллэџэс ойуу", "Көџүөр ойуу".

Атттары

Оџо 3-4 сааһыттан аттара, сыбаан онгоро, тигэ, уһана, тутта үөрэнэр.

Оџо араас өгнөөх кумааџылары табатык дьүөрэлээн сыһыарарга, сөптөөх өнгү (фону) талан ыларга үөрэнэр. Бастаан биир өгнөөх кумааџыны, онтон 2-3 өнгү дьүөрэлиир силимниир. Кырыйбакка эрэ бэлэм оһуору, ойууну, "малы-салы" сыһыарар. 4-5 сааһыттан кыптыһынан тутта үөрэнэр.

Кумааџыны бүк тутан, квадраттан көнө муннугу, көнө муннуктан ньолбоџору, квадраттан төгүрүгү, үс муннугу, кылгас, синньигэс, кэтит кэрчиктэри, харах холооһунунан кырыйар. Ис хоһоонноох үлэни өнгүн, быһыытын, кээмэйин, балаһыанньатын көрөн, наардаан сыһыарар. Кумааџыны, килиэйи кэмчилээн туттарга кыһаллар, үлэтин харыстыыр, саџалаабытын бүтэрэр.

Сыбаан онгоруу

Туойунан, пластилинынан үлэлиир үөрэнэр; сыбаан онгоруу араас ньыматын билэр, сатаан туһанар; ытыс икки ардыгар, көнө ньуурга араастаан (көнө, төкүнүк гына) хатайдыыр; хаптаччы баттыыр; бобо тутан сыһыарар; тарбах төбөтүнэн тобулу, дьөлө баттыыр, тэллэччи тардар; сыһыары тутан имэрийэн холбуур; тарбах төбөтүнэн хаптаччы тутар; чорбоччу тардар; стеканы туһанар, сыбаан уонна гуашь кыраасканан араас ойууну түһэрэр.

Иистэнии

5 сааһыттан кыыс оҕо тигэ үөрэнэр:

Иннэнэн, сүүтүгүнэн сатаан туттар, сабы иннэбэ угар, түмүктүүр, кырыйар; субуйа анньыы ньыматынан куукула таҥаһын бүүрэр, таҥаска оһуордуур. Улахан, орто кээмэйдээх оҕуруону тигэр, кыра көбүөрү киэргэтэр. Оҕуруону, сабы өгүнэн наардаан туттар, таҥаһы кырыйарга кэмчилээн туттарга үөрэнэр.

Уһаныы

Уол оҕо: 5-6 сааһыгар быһыччанан кыһарга, суруйарга, дьөлө хаһарга, ойуу түһэрэргэ, быһах эрбиинэн, өтүйэнэн туттарга, тоһоҕону саайарга үөрэнэр. Маһынан сатаан үлэлииргэ (эрбииргэ, саайарга, көтүрэргэ), сатаан уһанарга (кыһарга, быһарга, чочуйарга, ааларга, таптайарга) үөрэнэр, сэрэнэн туттар.

Тутуу

Тута үөрэнэригэр уһатыы, үрдэтии, бүрүйүү, сыһыары тутуу, холбоһун, кэнэтии, биллэбэ бырабыы, туора сабыы курдук ньымалары билэр. Кирпииччэни туруоруу, кэккэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыры сатыыр.

Конструкторы туһанан араас модели таһар, онгорор. Бэйэтэ былааннаан эбэтэр уруһуйунан (схеманан) сирдэтэн айан тутар. Сууллубат гына эрдэттэн былааннан табыгастаах сири булан кээмэйин, быһыытын, матырыйаалын, хайысхатын таба талан тутарга үөрэнэр. Туттуллар матырыйаал (кубик, кирпииччэ, хаптаһын, буруус уо.д.а.) туох уратылаабын, хайдах туруктаабын билэр, туттарыгар ону учуоттуур.

Музыкальной искусство

Музыкальной искусство туһунан өйдөбүлэ

Музыкальной искусство көрүнгүнэрин (вокальной: инструментальной, симфонической музыка, балет) туһунан бастакы өйдөбүлү ылар.

Опера, академической уонна народной ырыа вокальной искусство көрүнгүнэрэ диэн өйдүүр, билэр, уратыларын араарар, быһаарар. Операда оперетта, академической ырыава романс, ария, народной ырыава частушка, тойук, кылыһах киирэллэр диэн билэр.

Үгкүү уонна балет хореография категориялара диэн өйдүүр. Үгкүү көрүнгүнэрин билэр.

Музыкальной искусство жанрдарынан үгкүү, ырыа, марш буолаллар диэн араарар. Ритм, динамика, тиэмпэ, тембр, регистр музыка сүрүн ньымалара диэн билэр, араарар, быһаарар.

Республикаҕа, улуустарга аатырбыт саха композитордарын, мелодистарын, норуот ырыаһыттарын, мелодистар А. Новгородов, Н. Бойхолов, З. Винокуров, Ф. Корнилов, К. Пахомова, Д. Данилов, В. Ноев, Г. Слепцов, Игн. Слепцов, О. Иванова - Сидоркевич ырыаларын билсэр. Г. Григорян, Д. Салиман - Владимиров, М. Жирков, П. Иванова, К. Герасимов, В. Ксенофонтов, улуу композитордар Шуберт, Шуман, Бетховен, П.И. Чайковской, Д.И. Шостакович, М. Глинка айымньыларын билсэр.

Оһуохай арааһын (Бүлүүлүү, Аммалыы, Өлүөхүмэлии, сээдьэ) арааһын билэр. Олонго, тойук туһунан бастакы өйдөбүлү ылар.

Музыканы хамсанар сатабыла

Музыка тэтимин, уратытын истэн хамсанар (хаамар, үгкүүлүүр, сүүрэр). 2-3 чаастаах музыканы арааран истэн сөпкө хамсанар. Музыкальной айымньыга сөп түбэһиннэрэн айан хамсанар. Кыыл, көтөр хамсаныытын үтүктэн, саха үгкүүтүн хамсаныыларын туһанан үгкүүлүүр, хамсанар. Араас түгэни имигэс хамсаныынан көрдөрөр. Киһи араас туругун

сирэйнэн, илиитинэн хамсанан, туттан - хаптан көрдөрөр, быһаарар. Музыка, үгкүү ис хоһоонун хамсаныы көмөтүнэн тириэрдэр. Айылба көстүүлэриттэн, олохтон-дьаһахтан ылыллыбыт хамсаныылары үгкүүтүгэр туттар. Кыыл - көтөр хамсаныытын үтүктэр, дьүһүннээн көрдөрөр. Үгкүүнү умсугуйан, изйиилээхтик толорор. Сизэр-туом үгкүүлэрин ис хоһоонун өйдүүр, үгкүүлүүр. Оһуохай арааһын билэр, үгкүүлүү үөрэнэр.

Оҕо айылба көстүүтүн, өбүгэтин олоһун - дьаһабын, үлэтин -хамнаһын, кыылы - сүөлү, көтөрү - сүүрэри саха үгкүүтүн манньк сүрүн хамсаныыларынан ойуулаан көрдөрөрү сатыыр: хомус тардыы, ынах ыаһын, кымыс ытйааһын, булчут хаамыыта, дьизэрэнкэй, сүгүрүйүү, атах тэпсиитэ, туора хааман өгдөгнөөһүн, кулун куллуруһуу, дэйбиирдээх хаамыы, сулустуу хаамыы, чороонноох хаамыы, ойон атах тэпсии, оһуохай хаамыыта.

Музыканы истэр сатабыла

Музыканы болҕойон, кэрэхсээн истэр, ырыаны, музыкальнай айымньы матыыбыттан билэ үөрэнэр, ырыа ис хоһоонун өйдөөн истэр. Музыкальнай айымньы кириитэ, бүтүүтэ диэн араарар. Музыкальнай айымньы бүтүөр дылы интэриэһиргээн истэр, изйиитин - санаатын өйдүүр, образтарын уустаан-ураннаан кэпсиир. Музыкальнай айымньыны арааран билэр.

Музыкальнай инструмент арааһын билсэр. Тыллаах, охсон оонньонон, тыастаах, чаачардаах, тарбаһынан оонньонон тимир хомус, икки тыллаах хомус, мас хомус, дүгүр, күпсүүр, кырыымпа, скрипка, виолончель, тансыр, кылыһах, балалайка, домбра, гитара, барабан, табык, металлофон, бубен, дьаҕа, хобо, румба, маракас, погремушка диэн араарар. Музыкальнай инструмент ис тутулун (тыла, струна, хобото), тугунан оонньонорун (чаачарынан, медиаторынан) билэр. Хомуска дьүһүйүүнү өйдүү үөрэнэр.

Оҕо музыкальнай айымньыны истэн дуоһуйууну ылар. Композитор уонна айымньы аатын арааран билэр.

Манньк композитордар айымньылары истэр

Кыра бөлөх

"Биһик ырыата" норуот матыыба тыллара; "Ардах" К.Пахомова мел. М.Ефимов тыл. (хомус.); "Чыычаах оҕото" Д.Данилов мел., Туйаарыскай тыл. (хомус.); "Куобахчаан" П.Одорусов тыл. (тойук.); "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Күүтүүлээх киэһэ" К.Пахомова мел., О.Эврестова тыл.; "Таежные тропы" циклан Н.Берестов муз.; "Манган хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Чыычаах" (хомус.); "Чооруос" Н.Бойхолов муз., Абаһыыныскай тыл.; "Таммахтар" А.Алексеев мел., В.Дедюкин тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Ньургуннар" Г.Дьяконов мел., А.Кондратьев тыл.; "Кэбэ" - (хомус); "Сайын" Г.Григорян муз., С.Васильев тыл.; "Күөрэгэй" Д.Салиман - Владимиров муз., Н.Александров тыл.

Орто бөлөх

"Биһик ырыата" В.Ксенофонов мел., Руфов тыл.; "Кыталык" нор.мат. (хомус); "Бүлүү" нор.мат.; "Мичээрдэр" Г.Слепцов мел., И.Брызгалов тыл.; "Күһүн" Н.Тимофеев (тойук); "Саха үгкүүтэ" А.Алексеев мел., С.Данилов тыл.; "Булчут аргыһа" (алгыс-тойук); "Булчут ырыата" М.Жирков муз.; "Хаар кыырпахтара" — 8 № «Эбэ», 11№, П.Иванова (фортепьяно); "Оленегорскай сээдьэтэ" О.Иванова мел., Ст.Дадаскинов тыл.; "Табалар үгкүүлэрэ" Р.Борисов (баян); Н.Берестов "Таежные тропы" циклан (ф-но.); "Кыысчааммар" В.Ноев мел., тыл.; "Саас" Н.Берестов мел., И.Тимофеев тыл.; "Ийэ барахсан" Абаһыыныскай тыл.; «Ньургун Боотур» операттан "Сорук Боллур ырыата", "Кыыс Кыскайдаан ырыата", М.Жирков. Г.Литинскай;

"Дьизэрэнкэй" Г.Слепцов мел.; "Таптыабын ийэни" О.Иванова мел., Эллэй тыл.; "Оһуокай" М.Егорова тол.; "Үчүгэйиэн сааскы киэһэ" "Сааскы санаа" И.Слепцов мел.,тыл.; "Киирэр тахсар саһарҕалар" З.Степанов муз., И.Гоголев тыл.; "Күөрэгэй" Иг.Слепцов мел., тыл.; "Сайынҥы сарсыарда" П.Оготовев (хомус); "Сайын" нор. мат. (хомус).

Улахан бөлөх

"Барабыай" В.Ноев мел.; "Күөх сайын барахсан" В.Ноев мел.; "Бүлүү" (Е.Захарова тол.,н.м.); "Оһуокай" н.т.; "Сылгыһыт" В.Кац муз., И.Тимофеев тыл.; "Булчут ырыата" Г.Комраков муз., М.Тимофеев тыл.; "Тайбаҕа" Г.Комаров муз. (Ф-но); "Манчаары" О.Иванов мел., Т.Сметанин тыл.; "Алтынньы" П.Одорусов тыл (тойук); "Байанай алгыһа" (алгыс-тойук) З.Данилов толоруутугар; "Кыһын тыаҕа" (хомус), "Танец оленя", "Танец охотников" В.Кац (ф-но); "Кыһын" С.Данилов тыл. (тойук), З.Данилова тол.; "Хаппытыан" Х.Максимов мел. П.Тоборуокап тыл.; "Өндөрүүскэ тиэтэйбэт" Х.Максимов мел.; "Таптыабын ийэни" О.Иванова мел. Эллэй тыл.; "Аммам, иһит ыллыыр ырыабын" О.Иванова мел.; "Сайын" (н.м.т.), "Чороон" (В.И.А.); "Тагалай ырыата" (н.м.т. У.Нохсоров тол.); "Кыракый кыысчааммар" В.Ноев мел., тыл.; "Күөрэгэйдиин көрсүһүү" В.Ноев мел., тыл.; "Сааскы ырыа" В.Ксенофонов муз., М.Николаева тол.; "Кэбэ", "Күөрэгэй" (хомус) П.Оготовев тол.; "Сайын" (тойук) Эверстова-Обутова тыл.

Бэлэмнэнии бөлөх

"Марш", "Вальс" (ф-но) Г.Комраков; "Сарсын, сарсын сарсыарда" (тойук) С.Зверев; "Попурри" сах.нар. ырыаларга Л.Муркин тол. (хомус); "Танец охотников" В.Кац (ф-но); "Балыксыт алгыһа" (алгыс тойук); "Күһүн" (хомус); "Кыталыктар үгкүүлэрэ" (индонезийскай варган) П.Алексеев тол.; "Кыһынҥы күн" (хомус); "Оленегорскай сээдьэтэ" О.Иванова мел., Ст.Дадаскинов тыл.; "Айыы Умсуур удаҕан ырыата", "Туйаарыма Куо" (тойук, М.Канаева тол.); "Көрдөөх чабырҕахтар" О.Егоров тол.; "Чабырҕахтар араастара" (Ст.Ник.Николаев тол.); "Сахам сирэ барахсан" Г.Григорян мел., И.Гоголев тыл.; "Саха сирэ" С.Владимиров муз.; "Мин дойдум" А.Егоров мел., С.Данилов тыл.; "Таммахтар" Х.Максимов мел.; "Сааскы санаалар" С.Шишигин (Аммалыы, Бүлүү, Өлүөхүмэли оһуокай) У.Нохсоров тол.; "Сээдьэ", "Айылҕа уһуктуута" (хомус); "Киэһээнҥи ырыа" М.Жирков (саха инстр.анс.тол.сал. Н.Стручков); "Ыһаахха ыңырыы" Вл.Ксенофонов.

Ыллыыр сатабыла

Холкутук, унаарыччы, намыыннык, биир тэнгэ ыллыы үөрэнэр. Ырыа тылын чуолкайдык саһарар, музыкальнай фраза икки ардыгар сөпкө тыын ылар, фразаны сымнаҕастык, холкутук бүтэрэр. Ырыа матыыбын, тэтимин сөпкө тутуһан, чуолкайдык, намыыннык, чэпчэкиitik ыллыыр, кэмигэр салгыыр, бүтэрэр. Ырыа ритмин, тэтимин истэн, өйдөөн, атын киһини кытта дьүөрэлээн ыллыыр, кириии чааһын, хос ырыатын, бүтүүтүн матыыбын билэр, матыыба, доһууола диэн араарар. Дэгэрэн, дьизэрэтии, тагалай ырыалар көрүгнэрин араарар.

Оҕо ырыа аатын, тылын уонна музыкатын авторын билэр, ааттыыр. Манньык ырыалары сатаан ыллыыр.

Кыра бөлөх

"Ардахчаан" Бурнашева мел.,тыл.; "Чыычаах" К.Пахомова мел., Г.Протодияконов тыл.; "Маҕан куобах" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чоппуускалар" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Топ-топ хаамабын" А.Новгородов мел., П.Одорусов тыл.; "Детсад оҕолоро" Н.Бойлохов мел., Күннүк Уурастырап тыл.; "Саас буолаҕа" н.м.т. "Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тоборуокап тыл.; "Туллуктар" З.Винокуров муз.,Данилов тыл.; "Хаачыал-маачыал" К.Пахомова мел., К.Сосин тыл.

Орто бөлөх

"Тугун бэрдэй кэрэтэй" нор. матыыба.; "Ыаҕайабын ыламмын" Т.Дьяконова мел., Г.Иванова тыл.; "Куобах" В.Ксенофонов мел., И.Алексеев тыл.; "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел., Г.Данилов тыл.; "Таба" Ф.Корнилов муз.; "Кыһынҥы ырыа" К.Пахомова мел., Чабылҕан тыл.; "Хаар кыыспыт" Д.Данилов мел., тыл.; "Манган хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тобуруокап тыл.; "Көрдөөх ырыа дьизэрэйэр" Романова муз. "Ат миинэн" К.Пахомова мел., Т.Сметанин тыл.; "Баҕа санаа" Константинов мел., тыл.; "Күөрэгэй" Кобельянов мел., И.Алексеев тыл.; "Оонньуур көлөлөр" В.Егоров мел., Сомоҕотто тыл.; "Кымыс ырыата" нор.мат.; "Лыах" В.Петров мел., В.Тарабукин тыл.

Улахан бөлөх

"Үлэһит оҕолор" Е.Лукинова мел.; "Моряк буолуом" В.Егоров мел., Е.Тимофеева тыл.; "Обуруонан оһуордуубут" н.м.; "Тугун бэрдэй кэрэтэй" н.м. Н.Сергеев тыл.; "Хайыһарым" н.м., Т.Семенов тыл.; "Булчут ырыата" М.Жирков муз., "Чабылҕан" тыл.; "Төгүрүкчээн мээчигим" К.Пахомова мел., А.Николаев тыл.; "Күүтүүлээх киһи" К.Пахомова мел., Э.Обутова тыл.; "Саҥа дьылбыт кэлиитэ" Новгородов мел.; "Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойхолов мел.; "Хаарынан оонньуубут" З.Винокуров мел., Абаҕыыныскай тыл. "Мин летчик буолум" Х.Максимов мел.; "Үрүмэччи" Н.Бойхолов мел.; "Тотоша" В.Егоров мел., П.Одорусов тыл.; "Ийэ барахсан" Новгородов мел., П.Тобуруокап тыл.; "Сааскы ырыа" З.Винокуров мел. Абаҕыыныскай тыл.; "Чороон" К.Пахомова мел., Г.Иванова тыл.; "Оҕо сааһым" И.Сивцев мел., С.Данилов тыл.; "Үөрэнэ барабыт" Н.Бойхолов мел., И.Артамонов тыл.; "Алааска" К.Пахомова мел. С.Тимофеев тыл.

Бэлэмнэнии бөлөх

"Көмүс түгэн" А.Егоров мел., С.Данилов тыл.; "Кыталык" н.м.т.; "Ыаҕайа" Е.Лукинова мел., Ороһуунускай тыл.; "Дорообо тугутчаан" В.Парников мел., Едукин тыл.; "Кыһын тоҕо буоларый?" З.Степанов муз., П.Одорусов тыл.; "Сарсыарда" н.м., т.; «Ньургуннар» Т.Дьяконова мел.; "Үчүгэй" К.Пахомова мел., Дмитриев тыл.; "Хатыы" В.Парников мел., П.Тобуруокап тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Дыргыл сыттаах дьэдьэним" В.Егоров мел., Петров тыл.; "Хомус тыаһын истиим, да" К.Пахомова мел., В.Ксенофонов тыл.; "Сибэкки" К.Пахомова мел., В.Петрова тыл.

Саха фольклора

Фольклор көрүҥнэрин (остуоруйа, таабырын, өс хоһооно, чабырҕах, оһуокай, тойук, олонхо) туһунан өйдөбүлү ылар, сэргии үөрэнэр, сөбүлээн истэр, дуоһуйар. Фольклору көрүҥнэринэн арааран билэр, остуоруйалары, таабырыннары, чабырҕахтары, өс хоһооннорун билэр, сатаан кэпсиир, толорор. Айымньы ис хоһоонун ойуулаан - дьүһүннээн көрдөрөр, геройдарын үтүө өрүттэрин холобур онгостор, түгэнигэр сөп түбэһиннэрэн санатыгар, кэпсээнигэр туһанар.

Остуоруйа

Остуоруйа норуот бэйэтин баҕатын, эрэлин, олобун-дьаһабын туһунан этэр, кэрэхсээн истиллэр дыкти - дьиибэ фантастическай кэпсээн диэн өйдүүр. Араас омук остуоруйаларын арааран билэр.

Саха остуоруйата үс бөлөххө (хамсыыр - харамай, олох - дьаһах туһунан, алыптаах - двиктилээх) арахсар диэн билэр.

Оҕо бөлөхтөрүнэн (кыра, улахан) манньык остуоруйалары истэр, билэр, сатаан кэпсиир.

Кыра, орто бөлөх

"Куобах", "Тураах хара дьүһүннэммит", "Саһыл эһэлиин", "Кутуйахтаах тайах", "Куоҕас суор икки", "Кыһын уһаабытын, сайын кылгаабытын туһунан", "Күтэр, чыычаах икки", "Саһылы кытта сыалыһар", "Холлоҕос уонна дүлүн", "Кэччэгэй балыксыт", "Куобах туһунан остуоруйа".

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

"Өнгөй бөтүүк", "Кырынаас кутуругун төбөтө хара буолбута", "Дьэрэкээн оҕолор", "Чыычаах икки моҕус икки", "Чөркөй икки хаххан икки", "Чурум - Чурумчуку", "Таал - Таал эмээхсин", "Сылгы баһын саҕа көмүһү туппут оҕонньор", "Дыбык кылыһыт".

Өс хоһооно

Олох - дьаһах, быһыы - майгы туһунан түмүктэммит өйү - санааны аҕыйах тылынан дьүһүннээн этии өс хоһооно дэнэр диэн өйдүүр. Доҕордоһуу, майгы-сигили туһунан уонна сүбэ-ама суолталаах манньк өс хоһооннорун билэр, ис хоһоонун өйдөөн, тоҕоостоох кэмигэр түбэһиннэрэн, оҕолору, улахан дьону кытта сыһыаныгар, бодоруһуугар туһанар.

Кыра, орто бөлөх

Доҕордоһуу туһунан

«Сүгэ кыайбатаһын сүбэ кыайар», «Атас туһугар атах тостор», «Киһи кэпсэтэн, сылгы кистэһэн, ынах мангыраһан билсэр», «Эйэбэс киһи элбэх доҕордоох», «Элбэх быраатты-лартан эһэ да куттанар».

Майгы - силги туһунан

«Үтүө ат биир кымныылаах, үтүө киһи биир тыллаах», «Сүрэбэ суох сүүс сүбэлээх», «Күлэр икки ытыыр икки аҕыс балыс», «Куттаҕас бэйэтин күлүгүттэн куттанар», «Тот тонгуй, аччык амарах», «Аҕыйах тыл минньигэс, үгүс тыл сымсах», «Аҕал диэтэххэ антах хайыһар, ыл диэтэххэ ымах гынар, кулу диэтэххэ курус гынар», «Тимир тириитин кэппит», «Биэрэрин бэскэ ыйаабыт, уураһын умнан кэбиспит», «Көбөн көттөбүнэ көппөх өрүкүйэр», «Үрдэ үүс бэргэһэ, анна адыр уу», «Этиллибит иһиллибэккэ буолбат», «Иһигэр былас муостаах кирибит», «Эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит», «Сүбэ - ама суолталаах», «Биир бэйэн биэс буолуон суоҕа», «Кырдыаҕастан алгыһын, эдэртэн эйэтин ыл», «Киһи киэнигэр баҕарыма, бэйэн киэнгиттэн матыан», «Куһаҕаннаах үчүгэй куустуспутунан сылдыаллар», «Оннооҕор от - мас үрдүктээх намыһахтаах», «Сүөһү күрүөлээбэ, киһи төбөлөөбө үчүгэй», «Тумсугун дулбаҕа соттума», «Хантайан туран силлээмэ, хараххар түһүө», «Күрүө намыһаһынан көтүллэр», «Тиэтэйбит сыарҕа сыыр анныгар хаалар, тиэтэйбэтэх сыыр үрдүгэр тахсар», «Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн», «Токко сыа да сымсах, ааска ууда минньигэс».

Таабырын

Таабырын диэн тугу эмэни атын көстүүнэн сыһыаннаан таайтарар кыра айымньы ааттанар диэн өйдүүр. Холоон, сабаҕалаан, туохха сыһыаннааһын быһаарар, таайыытын тобулар. Иллэнг кэмнэ, анал дьарыкка, дьоро киэһэлэргэ таабырын таайсан булугас өйүн, хомоҕой тылын эрчийэр, сайыннарар.

Манньк сыһыаннаах таабырыннары үөрэтэр, таайыыларын билэр.

Кыра, орто бөлөх

- Дьыэ уот, мал-сал: дьыэ, дьыэ мала, остуол, олоппос, күлүүс, чаһы, сылабаар, сиппиир.

- Дьыэ кыыллара: куоска, ыт, сибинньэ, ат, оҕус.

- Хамсыыр - харамай, кыыллар: эһэ, бөрө, кус, туруга, күөрэгэй, хараҥаччы, сылгы чыычааҕа, чооруос, тулук, элиэ, тураах.

- От-мас, үүнээйи: тыа, харыйа, бэс, хатын, сэбирдэх, тэтин, тиит мас, талах, тиит лабаата, мутук, тэллэй.

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

- Айылба көстүүлэрэ: күн, ый, халлаан, сир, былыт, ардах, хаар, тыал, чабылхан, этинг.

- Кыыллар: эһэ, бөрө, саһыл, тайах, таба, кырынас, киис.

- Хамсыыр-харамай (үөн-көйүүр, уу харамайа): кымырдабас, хомурдуос, аһынга, лыах, тонобосчут, кумаар, сахсырба, тигээйи, тойон ыңгырыа, күлүмэн, ооһуй оһус, чиэрбэ, таракаан, баба, балык, сордон, собо.

- Киһи, киһи миэстэлэрэ: киһи, төбө, баттах, харах, мурун, кулгаах, аях, тиис, тыл, илии, тарбах, тыңырах, ытыс.

- Сэп-сэбиргэл: саа, буулдыа, атырдыа, хотуур, кыраабыл, сиэргэ, суха, мунха, тыы, чааркаан, сохсо, кыптыый, быһах, сүгэ, эрбии.

- Танас - сап, иистэнэр тэрил: иннэ, сап, сүүтүк, тимэх, үтүлүк, бэргэһэ.

- Үөрэх, наука, техника: кинигэ, сурук, харандаас, радио, телевизор, трактор, борохуот, аал, электростанция, электричество, самолет.

Чабырбах

Чабырбах саха норуотун тылынан айымньытын саамай сытыы сатирической формата диэн өйдөбүлү ылар. Чабырбах лабырбаччы, түргэнник этиллэр, араастаан туттан-хаптан ис хоһоонун бэриллэр диэн билэр. Биэс сааһыттан манньк чабырбахтары билсэр, этэргэ үөрэнэр, холоноор:

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

"Этиһиик хобуоччу кыргыттар"; "Тыллаах буолар чабырбах"; "Куһаҕан уол туһунан" (В.Еремеев); "Оһус саҕа буолуоһун..." (П.Тоборуокап); "Чыыбы-чаабы чыычаах" (Г.Иванова); "Ахсаан чабырбах" (Е.Местникова); "Чабырбахтар" (Е.Местникова); "Анды сымыыта" (Т.Наумовская); "Сылгы чабырбаҕа" (Г.Никулин); "Атах туһунан" (Е.Местникова); "Төбө" (Г.Иванова); "Үөн чабырбаҕа" (Г.Никулин); "Ат", "Детсад олоһуттан", "Аана алаадыта" (П.Тоборуокап); "Туруйа сымыыта" (П.Степанов); "Чыычаах оһото", "Кыһын" (Е.Местникова); "Күһүн", "Сааскы түптэ", "Былыргы чабырбахтар" (С.Зверев); "Ахсаан чабырбах" (Е.Мартынов).

Оһуокай

Оһуокай үгүкүү, ырыа, поэзия холбоспут фольклор сүрүн көрүнгэ буолар диэн өйдөбүлү ылар. Оһуокай арааһын көрөн, истэн билэр. Кыра орто бөлөх оһото оһуокай хаамыытын толорорго, улахан, бэлэмнэнии бөлөх оһото оһуокай тылын үтүктэн ыллыырга, оһуокайы таһаарарга үөрэнэр, холоноор.

Тойук

Тойук - норуот ырыата, дьиз-буо диэннинэн саҕалаан дьизэрэтии уонна дэгэрэн мелодиятынан толоруллар диэн өйдөбүлү ылар. Саха киһитэ төрөөбүт дойдутун кэрэтин, бардьонун мааны майгытын уруйдаан, айхаллаан хоһуйан туойар, алгыһын этэр диэн билэр, олонхоттон уратытын араарар. Сэргээн истэргэ үөрэнэр, туойарга холоноор.

Олонхо

Саха норуотун уус-уран айымньытын саамай үрдүк чыпчаала - олонхо, эпической айымньы диэн өйдөбүлү ылар. Бухатыыр модун обраһын, таңаһын - сабын, сэбин-сэбиргэлин, сырыытын - айанын, күүһүн - уоһун, айыы санаатын сэргиир, сөбөр-махтайар. Айыы

бухатыырын уона абааһы бухатыырын уратыларын арааран өйдүүр, быһаарар, сүрүн геройдарын аатын билэр, бэйэтин сыһыанын ойуулаан - мындырдаан көрдөрөр, тылын хоһуйар.

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх оҕото манньк олонхолору кытта билсэр: С.Васильев, "Эрчимэн Бэргэн", "Быыра Баадьай", П. Ойуунускай "Дьулуруйар Ньургун Боотур".

4.2. ОҕО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРАР ООНЬУУЛАР

Мин олонхоттон кэллим

Оонньуу сайыннараp кыаҕа. Бу театрдаах оонньуу нөнгүө оҕо өйгө тутар дьобурун, билиэн-көрүүн баҕатын уонна тылын-өһүн сайыннарыахха сөп. Сэмэй, кыбыстанньанг оҕолор бэйэлэрин кыахтарын сайыннаралларыгар улахан көмө буолуон сөп.

Ааптара: Михайлова Дария Дмитриевна, Чурапчы улууһун Одьулууннааҕы «Күнчээн» оҕо уһуйаанын фольклор куруһуогун салайааччыта.

Сыала: Олонхоҕо интэриэһи үөскэтии, уустаан-ураннаан, куолаһы уларытан олонхо дьоруойун уобараһын биэрэргэ эрчийии.

Анала: 4-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттуллар тэрилэ: Сирэй көстөр хайабаастаах тантомареска — 120 см үрдүктээх, 60 см туоралаах. Олонхо дьоруойдарынан уруһуйдаммыт, атахха турар көнө муннук.

Оонньуу барыыта: оҕо талбыт олонхотун дьоруойун тантомарескатыгар сирэйин көрдөрөр уонна уобараһы толорор.

2-с көрүнгэ: икки оҕо тантомарескаҕа киирэн, утарыта туран уобарастарын оруолун толороллор.

«Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр» тарбах театра

Оонньуу сайыннараp кыаҕа: Тарбахха кэтиллэр оонньуурдар театриализованнай уонна режиссерскай оонньууга туттарга олус табыгастаах. Бу оонньуурунан оҕону кыра сааһыттан оонньоуохха сөп. Ол курдук төрөппүт тарбах куукулаларын туһанан, оҕотун тылын-өһүн, иэйиитин сайыннараp кыах биэрэр. Онтон оҕо 3 сааһыттан бу куукулалары бэйэтэ кыайан кэтэр буоллаҕына, тарбахтарын былчыннарын эрчийэр, олонхону бэйэтэ кэпсиир кыахтаннаҕына, тылын-өһүн да, айар дьобурун да таһымын үрдэтэр кыахтанар.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Бу тарбах театрын персонажтарын сымнаҕас араас өгнөөх таҕастан тигиллэр. Үрдүгэ – 5-8 см.

Олонхо үс дойдута

Оонньуу сайыннараp кыаҕа. Бу оонньууга оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтиэ, айар дьобурун, тылын-өһүн, тарбахтарын былчыннарын сайыннарыа.

Ааптардара: Сунтаар улууһун Кутанатааҕы «Мичээр» оҕо уһуйаанын иитээччилэрэ.

Сыала: Олонхо үс дойдутун уратытын кырааска нөнгүө ойуулуур-дьүһүннүүр дьобуруу сайыннарыы, олонхо дойдуларын туһунан билиилэрин чинэтии.

Анала: 5-7 саастаах оџолорго.

Туттуллар матырыйаал: А4 анарыгар олонхо дойдуларын уруһуйдара (эскизтэр): Үөһээ дойду – халлаан куйаара, былыттар, сулустар, Үрүн Айыылар; Орто дойду – сир арангата, айылџа, үүнээйилэр, кыылар, үөн көйүүр, көтөрдөр; Аллараа дойду – сир аллараа арангата. Акварель, цветной харандаас.

Оонньуу хаамыта: 3-6 оџону оонньотуллар. Иитээччи: «Оџолоор, билигин биһиги олонхо абыланнаах дойдутугар айанныахпыт. Бу илиистэртэн биирдиини талан ылабыт уонна ким ханнык дойдуга айаннаан тийбитин кырааскалаан ситэрэн биэрэбит».

Бухатыыр ата

Оонньуу сайыннараар кыаџа. «Бухатыыр ата» оонньуу оџо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, болџомтолоохтук истэр, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, дьону-сэргэни кытта бодоруһар, кэпсэтэр кыахтарын сайыннараарга иитээччигэ, төрөппүккэ көмө буолуон сөп.

Ааптардара: Сунтаар улууһун Кутанатааџы «Мичээр» оџо уһуйаанын иитээччилэрэ.

Сыала: Ат сэбин - сэбиргэлин билиһиннэри, бухатыыр ата сылыттан уратытын чингэти. Тыл саппааһын байыты.

Анала: 5-7 саастаах оџолорго.

Туттуллар матырыйаал: Сиздэрэй киэргэллээх бухатыыр атын тестопластикаттан макыата, эбэтэр хаартыската, ат тэрилэ, ат сэбин - сэбиргэлин көрдөрөр уруһуйдаммыт карточкалар.

Оонньуу быраабылата: 6-7 оџо ооньуур. Оџолор карточканан ат сэбин-сэбиргэлин ааттыыллар, оччоџуна макыат акка кэтэрдэн иһэбит. (үүн, көнтөс, ыңгыр, тэһиин, чаппараак, бото – ыңгыр анныгар угуллар, кычым, сыма- тири мөһөөччүк, сулар, ингэһэ, дэйбиир, кымныы).

Боотур кура

Оонньуу сайыннараар кыаџа. Оонньуу оџо билитин-көрүүтүн кэнэтэр, айар дьоџурун, тарбах былчыннарын, оџо өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар о.д.а.), тылын-өһүн сайыннараарга улахан көмө буолуон сөп.

Ааптара: Монастырева Дария Васильевна, Чурапчы сэл. «Мичил» оџо сайдар киинин - саадын иитээччитэ.

Дьарык көрүңэ: оонньуу-ситуация

Дьарык тиибэ: Эйгэлэр алтыһылара: билии-көрүү, бодоруһуу, сэрэхтээх буолуу, айар онгорор үлэ, музыка.

Сыала: Олонхо сүрүн геройун өйдөбүлүн биэри, интэриэһи үөскэти.

Оџо Боотур курун тутан-хабан, урукку билиитин туһанан, айан онгорон таһаарар баџатын үөскэти.

Ньымалара: эйгэ тэрийи, сэхэргэһи, көрдөрүү, түгэн тэрийи, оонньуу, хайџааһын, сэнгээри

Туттар тэрил: кур арааһын быыстапката, сарыы, кашемир таңас, кыптыый, килиэй, подставкалар, төбөџө харысхал,

Тэрийи: Оџолор оонньуу сылдыаллар. Иитээччи киирэр.

- Үтүө күнүнэн, оџолоор! Туох сонун, туох кэпсээн?

(«Олонхо Ньургун Боотура» слайд көстөн кэлэр)

- Хайа, оџолоор, букимнээџый?

- Эһиги курдук кинилэр эмиз оџолор. (слайд көрө-көрө кэпсэтиини таһаары)

Ыйытыылар: - Хайдах таңастаах уолаттарый? (таңастарын көрүү)

- Саха уола төбөтүгэр тугу кэтэр эбитий? (бастыҥа)

Бастыҥа кэтэрдии.

- Саха уолаттара хайдах буолалларый? (күүстээх, сымса, быһый...)

- Онтон бу тугуй? Харысхал кинилэр күүстэрин, уохтарын көмүскүүр эбит. Ол иһин мин эһиэхэ харысхал ажаллым. Боотурдар курдук буола түстүгүт.

Оройугар харысхаллаах,
Быыппастар былчыннаах,
Көмүс курдаах
Саха Боотур уола.

- Өссө туоххут суоҕуй? (Курдара суоҕун бэйэлэринэн этити).

- Төбөлөрүгэр харысхаллаах, курдаах эрэ буоллахтарына дьыҥнээх Боотур буолаллар эбит.

Мин эһигини уус кыһатыгар ыҥырабын.

Уус кыһатыгар кири.

- Кур арааһа манны баар эбит. (Курдар тула кэпсэтиһии, көрдөрүү)

- Барыта сиппит, толору онгоһуллубут курдар дуу?

- Мантан кур онгостобут дуо? (кур талыы, туттар малларын булууну)

Сорудах: талбыт кургутун ойуулаан – мандардаан биэрин.

(музыка тыаһыыр, оҕолор үлэлиилэр)

Сынньалан (музыканын): «Боотур хамсаныылара».

Оҕолор үлэлэрэ. Иитээччи биирдиилээн чугаһаан, ханнык быһыылары наардаан куру киэргэтэллэрин ыйыталаһар.

Курдарын бүтэрэн иилинэллэр.

Түмүк:

- Бүгүн тугу гынныбытый? Тугу сөбүлээтигит? Хайдах бириэмэбит ааста? (Үчүгэйдик, эйэлээхтик, интэриэһинэйдик, туһалаахтык бириэмэбитин атаардыбыт).

- Миигин кытта бииргэ буолбуккутугар махтал.

Эһиги маннык таҥнан-симэнэн олонхо Боотура буоллугут. Алгыспын тиэрдэбин:

Алгыс: Буулаҕа мас курдук мускулун,

Үөтталах курдук эрилин,

Саннын үрдүгэр диэри

Саргы талаанын салаллыннын,

Өттүккэр диэри

Өрөгөй талаанын үрдээтин,

Туппуккун ыһыктыма,

Эппиккин энчирэтимэ.

5. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҢА

"ОҢО ЭТИН-СИНИН САЙЫННАРЫЫ"

Физическое развитие

Физическое развитие включает приобретение опыта в следующих видах деятельности детей: двигательной, в том числе связанной с выполнением упражнений, направленных на развитие таких физических качеств, как координация и гибкость; способствующих правильному формированию опорно-двигательной системы организма, развитию равновесия, координации движения, крупной и мелкой моторики обеих рук, а также с правильным, не наносящем ущерба организму, выполнением основных движений (ходьба, бег, мягкие прыжки, повороты в обе стороны), формирование начальных представлений о некоторых видах спорта, овладение подвижными играми с правилами; становление целенаправленности и саморегуляции в двигательной сфере; становление ценностей здорового образа жизни, овладение его элементарными нормами и правилами (в питании, двигательном режиме, закаливании, при формировании полезных привычек и др.).

*(Федеральный государственный образовательный
стандарт дошкольного образования)*

5.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОҒО ЭТИН-СИИНИН САЙЫННАРЫ

ОҒо кырағы, кытыгырыс, сылбырға, сымса, имигэс, бэйэтин кыанар, чэбдик туруктаах буоларыгар хаамыы, сүүрүү, ыстаныы, ыттыы, сыыллыы, быраҕыы, хабыы курдук сүрүн хамсаныылар, сарсыардаангы эрчиллии, сахалыы хамсаныылаах, күрэхтэһиилээх оонньуулар, араас анал эрчиллиилэр уонна күн, салгын, уу суолтатын өйдүүр, сыаналыыр, сатаан хамсанарга, эрчиллэргэ дьулуһар, кыһаллар, үөрэнэр.

Хаамыы, сүүрүү

Атаҕын сөпкө, чэпчэкирик, көнөтүк, эрийэ - буруйа, төгүрүк тула, биир колоннанан, атаҕын төбөтүнэн, тилэбинэн, тобугун өрө көтөҕөн, уллунаҕын тас өртүнэн, ойоҕоһунан, киэнник, кыараҕастык хардыылаан, музыканан, хамаанданан тэтимин уларытан, атаҕын иннин диэки быраҕан, кириэстии, көхсүнэн, тэпсэнгэлээн ыла-ыла, хараҕын симэн баран, чохчоохойдоон, илиитин араастаан хамсата - хамсата, хаамарга-сүүрэргэ анал дьарыктаныыларга үөрэнэр. Ону таһынан эттиктэр быыстарынан, эттиги атыллаан 30-35см үрдүктээх ингнэри хаптаһын устун: суон быанан, синньигэс ыскамайка үрдүнэн (мээчиги төкүнүтэ-төкүнүтэ; төбөтүгэр мөһөөччүк ууран баран; мэхэйи атыллаан; чохчойон ылан; эттиги уура-уура).

Ыстаныы

Ыстанарыгар турар балаһыанньатын билэр, атаҕын төбөтүнэн чэпчэкирик сиргэ ыстанан оҕо 3-4 сааһыгар иннин диэки 2-3 м сабырыйар.

Онтон 5 - 6 сааһыгар 5-6 м уһуну ойуоккалаан барар. Икки атахха туран эрэ өрө ыстанан эргийэр. Биир сиргэ туран, атаҕын уларыта сылдьан ыстанар. Төгүрүктэн төгүрүккэ, эттик икки ардынан, эттик тула, эттик үрдүнэн, уһун - кылгас ыскакаалканан соҕотоһун, иккиэ буолан ойуоккалыыр, ыстанан илиитинэн оонньуурутаарыйар.

- 3-4 сааһыгар миэстэттэн 25 - 30 см, 4-5 сааһыгар - 40 - 50 см уһуну, 5-6 сааһыгар 60 - 80 см уһуну ыстанар. Сүүрэн кэлэн 100 см уһуну, 6-7 сааһыгар 100 - 120 см ыстанар. Миэстэттэн 15 - 20 см үрдүктээх быа нөнгүө ойор, сүүрэн кэлэн 40 см үрдүгү ойор. 5-10 см үрдүктэн, 15-20 см үрдүктэн, 30 см үрдүктэн, 40 см үрдүктэн ыстанар.

- табатык тэбинэн үөһэ кыырайан ойору - ыстанары сатыыр. Ыраахтан сүүрэн кэлэн ыстаныы техникатын сыысхала суох толорор.

Ыттыы

Туруору турар кирилизскэ ыттар, түһэр араас көрүнгүн сатыыр: 3-4 сааһыгар 1,5 м үрдүктээх кирилизскэ ыттар, түһэр, кэккэлэһэ турар кирилизскэ көһөр. 5-6 сааһыгар 2,5 м үрдүктээх кирилизскэ икки атаҕынан хардарыта, түргэнник, бытааннык, мэхэйи туораан үөһэ ыттар, түһэр. Быа кирилизскэ ытта үөрэнэр.

Сыыллыы

Сыылларыгар тобуктаан эттик тула, эттиктэр икки ардыларынан барар. Кэнники тобуктаан сыыллыы араас көрүнгүн сатыыр: (ыскамайка үрдүнэн тобуктаан, тоҕолохтоон, кэннинэн, төбөтүнэн мээчиги анһа - анһа уо.д.а.).

Сиргэ умса, ыскамайкаҕа сытан илиитинэн тардыһан сыыллары сатыыр. 50 см үрдүктээх быа, мэхэй анһынан муостаны илиитинэн таарыйбакка төҥкөйөн араастаан тахсар. 35-50 см уобуруччу иһинэн ааһар.

Бырагы, хабы

Мээчиги уга - хангас илиитинэн кыыратан, аларааттан үөһээ, быа нөнгүө бырабар, эттик икки ардынан бэйэ - бэйэҕэ мээчиги алларааттан, кэтэхтэн таһааран, 1,5 м икки ардыгар бырахсар, ытыһын таһынан бырабан баран хабар. Мээчиги сиртэн тэйитэр, мээчиги хабар. 3-4 сааһыгар 4-5 төгүл субуруччу сиртэн тэйитэр. 5-6 сааһыгар мээчиги тэйитэ - тэйитэ 5-6 м сабырыйар. Туран эрэ уонна хаама сылдьан мээчиги уга - хангас илиитинэн солбуһуннара үөһэттэн түһэр мээчиги хабар, 3-4 сааһыгар 2-2,5 м ыраах турар сыалы уга - хангас илиитинэн таба бырабар. 5-6 сааһыгар 6 м ыраахтан хамсыыр, хамсаабат сыалы таба бырабар.

Сахалы хамсанылар

Хомуска оонньоонун, ынах ыаһын, кымыс ытыһыта, дьизэрэнкэй, атах тэпси, сүгүрүйүү, оһуокай хаамыта, кулун - куллуруһуу, ангар атахха ойуу, тилэх тэпси, чохчоохой, сүгүрүйүү арааһа, атаралаан сүүрүү, оһуокай араас хаамыта, ойон атах тэпси, буурдааһын.

Иистэни, тири имити, уһанар хамсанылар, илими, мунгханы тарды, хайыһарынан сырылаан түһүү хамсанылара. Сохсо иити, от охсуу, мунһуу, уот оттуута, сап хатыта, эрийиитэ, кыллалар хаамылара, булчут хайыһарынан хаамыта.

Оҕоэтин-сиинин туругурдар тыһыны, харах, тарбах анал эрчиллиитин баһылыыр.

Сахалы хамсанылаах оонһуулар холобурдара

"Иэс баайсы", "Орой охсуһуу", "Биһилэх кутуу", "Бырыычыка", "Мохсуо", "Ат сүүрдүүтэ", ; "Миэстэ былдьаһыта", "Харах симси", "Хаамыска", "Хабылык", "Салгыдый", "Тэлэрик", "Атах тэпсиитэ", "Хайах хостоһуна".

Сахалы курэхтэһиилээх оонһуулар холобурдара

"Куобах", "Кылы", "Ыстанга", "Буурдааһын", "Мас тардыһыта", "Мохсоһоллоһуу".

5.2. Оҕо ЭТ-СИИНИН САЙЫННАРАП ООНЫУЛАР

Олонхо хамсанылара

Оонһуур сайыннарап кыаҕа. Бу оонһуу оҕону эт-хаан да өттүнэн, уйулбатын да өттүнэн сайыннарапга көмө буолуо. Ол курдук, оонһуу быраабылатын тутуһан, сатаан хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын сайыннарап кыахтаах. Оҕо бэйэтин сымсатык туттарыгар, дьулуурдаах буоларыгар көмөлөһүү.

Ааптара: Чехордуна Н.В, Таатта улууһун Тыараһа нэһилиэгин «Сардаана» уһууаанын методиһа.

Ис хоһооно: Олонхо хамсанылара эрчиллиилэр физкультура дьарыгар, хамсанылаах сынньаланга, анал дьарык быһыытынан ытыллыан сөп. Оҕо тийимтиэ, кэрэхсэнэр гына олонхо олук тыллара эрчиллиигэ киирдилэр.

Хас биирдии эрчиллиигэ иитээчи олонхо олугун этэр, оҕо хатылыыр. Кэлин үөрэнэн истэбин аайы оҕо бэйэтэ этэ-этэ онгорор буолар. Үөрэ-дьүөрэ ситимнэнэн иһиллэр буолан, олонхо этиитин оҕо кэбэҕэстик өйдүүр, ис хоһоонуттан таһааран ылынар.

Эрчиллиилэр холкутук тыһынан, ыксаабакка оһууллаллар, оҕо сайдыытын көрөн уустугурдан иһиэххэ сөп. Оҕо өйүн уһугар дьүөрэлээн хамсанылары бэйэтин кыаһынан, сөптөөх тиэмпэнэн онгорор.

Оџо олонхону чугастык ылыннын диэн хамсаныы анал сөрүөџэ, эбэтэр тирии тэллэххэ онгоһуллара ордук.

Орто дойду айыллыыта

Оџонньор барахсан
Уотун иннигэр
Унга атаџынан
Оллоон кэбистэ,
Хоппо ытыһынан
Кулгаах баттанна

О.б. Сиһи көнөтүк туттан олоруу.
1-4 төбөнү эргити;
5-8 төттөрү кэли

1. Иннэ-кэннэ биллибэт
Киэн куйаар ортотугар
Биир кыракый
Таас оџото
Төкүнүйэ-бөкүнүйэ
Сылдьыбыта үһү.

О.б. Сиһи көнөтүк тутуу.
1-4 икки илиинэн улахан төгүрүк оноруу;
5-8 төттөрү түһэри

2. Ол таас,
Үрдүк айыылар ыйаахтарынан
Сараадыа үллэн
Билингни кизбигэр
диэри улаатан
Сир шара буолбут.

О.б. (4-6 төгүл)

3. Ол сири
Ойоџолоон тахсар
Уоттаах күн сылыппыт.

О.б. Тобукка олоруу
1-4 унгаттан хангас ингнэри түһүү;
5-8 төттөрү түһүү (4 төгүл)
4. Күрүлүү- харылыы сүүрдэр
Көнгүс үрэхтэр устубуттар.

О.б. Тобукка туруу,
тарбахтары холбоон долгун онгоруу (4-6 төгүл)

5. Үлүскэннээх сүүрүктээх
Үтүө өрүстэр устубуттар.

О.б. Тобукка олоруу,
илиини быластаан
долгун онгоруу (4-6 төгүл).

6. Ол кэннэ от-мас үүннүн диэн,
Баттаатахха маталдьыйбат
Хара буорутомточчу куппуттар.
От-мас силис тардыбыт.

О.б. Илиини көнөтүк уунан умса сытыы.
Илиини-атабы тэнгэ чиккэтии (4-6 төгүл).

7. а) Адаархай лабаалаах
Тулларыттабас хатырыктаах
Тиит мастар үүммүттэр.

О.б. Илиини иннигэр көнөтүк уунан умса сытыы.
Илиини, тарбабы адаарытан туруу
Төттөрү түһэрии (2 төгүл).

б) Дэбигирэс-илибирэс сэбирдэхтээх
Тэтин мастар киэргэппиттэр.

О.б. Илиини, тарбабы илибирэтэн туруу,
төттөрү түһэрии. (2 төгүл).

в) Имигэс иирэ талахтар
тулалаабыттар.
Хамныы-имнии турар
Хатын мастар симээбиттэр.

О.б.Имиллэнгнээн туруу,
Илиини өрө уунуу (2 төгүл)
8.Хонуутугар хороѳор муостааѳы
Мунньубуттар.
Сыһыытыгар сыспай сиэллээѳи
Дэлэппиттэр.

О.б.Түөрт атах буолан туруу:
1.Уҥа илиини өрө көтөѳүү.
2.Хангас илиини өрө көтөѳүү.
3.Уҥа атаѳы кэннин диэки тэбии.
4.Хангаһынан онгоруу. (4 төгүл)

9.Халлааныгар көтөр кынаттааѳы
Ыппыттар.
Кыльдыылаах харахтаах,
Кырыылаах тумустаах,
Кырааскалаах атахтаах,
Кынталдьыйбыт быһыылаах
Кыталык кыыл.

О.б.Тобугу үөһэ тардан,
илиини имигэстик сапсынан хаамыы.

10.Ойууругар кыыл арааһын
олохтообуттар.

О.б.Ойуоккалааһын,сүүрүү (кыылы үтүктүү)

11.Ити курдук сиедэрэй айылѳа анаан онгорон,
Көхсүттэн тэһииннээх күн улууһун дьонун
Олохсуппуттара үһү.
О.б.Салгыны муннунан эѳирийии.
Салгыны айаѳынан эѳирийии.

Олонхо дойдутугар айан

Ааптар: Поисеева Надежда Николаевна, Чурапчы улууһун Хайахсыт нэһилиэгин «Күнчээн» оҕо саадын иитээччитэ.

Анала: улахан бөлөх оҕолоругар.

Сыала: Оҕо толкуйдуур дьоһурун, болҕомтотун сайыннарыы, тылын саппааһын байытыы.

Туттуллар тэрилэ: «Олонхо дойдутун устун айан» остуол оонньуутун хонуута, бырабыллар кубик, хаамар 3-4 бухатыыр.

Оонньуу барыыта: Оонньууга 3 эбэтэр 4 оҕо оонньуон сөп. Кубигы бырабыан, хас харах түспүтүнэн талан, ылбыт бухатыырынан хаамар. Оонньуу хонуутугар саһархай, халлаан күөх, кыһыл, хара уонна от күөх төгүрүктэр устун хаамаллар. Кыһылга – үөһэ тахсыы, саһархайга – сынньаныы, халлаан күөххэ – эбии биир хаамыыны барыы, хараба – аллараа төннөн түһүү. Ким урут Үрүн Уолан Туйаарыма Куону атыгар олордон иһэр ойуутугар тийбит кыайар.

Оҕо араас дьүһүннээх төгүрүктэргэ кэллэбинэ, иитээччи эппит олонхоҕо этиллэр умнуллубут эбэтэр өйдөммөт тыллар суолталарын быһаарар.

Тыл суолтатын быһаарыы

Иитээччи	Оҕо
Оллоон кэбистэ	атабын үрдүгэр атабын уурда.
Күндүл	ыраас, сырдык.
Илгэ	киһиэхэ күүс киллэрэр үгүс үүнээйиттэн састааптаах күндү убаһас ас.
Үүт бүтэй	үс сиригэн хайабаһастаах бүтэй.
Күбэй	күндүттэн күндү, ытыктабыллаах.
Аар	ытык, улуу.
Баарабай	олус улахан.
Уорба	тас өттө
Быйан	өлгөм үүнээйи, ас-үөл, баай-дуол.
Кэхтэр	улаатан, үүнэн- сайдан иһэн тохтоон хаалар.
Одун	үөһээ олохтоох.
Олбох	олорор сир.
Сата	күүстээх тыал, силлиэ.
Хартыгас	туох эмэ хос сабыыта, үллүгэ.
Урсун	ыраахтан көстөр омоон.
Сырал	уот итиитэ биллэрэ, суоһа кэлэрэ.
Ойоболоон тахсар	кытыытынан, ойоборунан.
Сандабыра	курдаттыы, ыраастык, сандааран көстөр.
Ханыылас	бииргэ түмүс.
Дьыгидийэн	олус күүскэ хамсанан, илгистэн.
Таалалаабыт	туох да кыһалҕата суох.
Ача	хайаба, булгуннаахха үүнэр элбэх салаалаах от.
Алаас	тыа тулалаах сыһыы, хонуу сир оттонор ходуһалаах, ортотугар күөллээх.
Атааннаах-мөнгүүннээх	айдааннаах-иирсээннээх.
Хампа-силик	чабылхай, чээлэй күөх.
Көбүл	баттах.

Биэс ынахтаах Бэйбэрэкээн эмээхсин остуоруйанан

“Сонор” эскиртииллээх оонньуу

Оонньуу сайыннара кыаба. Бу хамсаныылаах оонньуу оҕону эт-хаан өттүнэн эрэ сайыннара буолбакка, кини оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьобурдарын уонна тылын сайыннара. Оонньуу кыттааччылары бары оруоллаах, тыллаах буолан, сэмэй оҕолор бэйэлэрин кыахтарын сайыннаралларыгар да көмө буолуон сөп.

Ааптар: Сыромятникова В.Н., Томпо улууһун Кириэс-Халдьаайытаабы “Сырдыкчаана” оҕо уһуйаанын иитээччитэ.

Сыала: Саха норуотун уус-уран айымньыларыттан ылыллыбыт тэттик хоһооннору уонна сытыы өс хоһооннорун көмөтүнэн тулалыыр эйгэни, саха итэҕэлин, тыл суолтатын өйдүүрүгэр үөрэтии.

Анала: 5-7 саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: оонньоонор хонуу – алаас, ортотугар – күөл, кэбиһиилээх от.

Дьоруойдар: 2 Бэйбэрикээн эмээхсин, 5 хороҕор муостаах.

Оонньоу барыта: Сайынҥы сөрүүн киэһэҕэ ынахтар дьиэлэригэр кэлбиттэр. Бэйбэрикээн эмээхсин алааска ынахтарын хомуйа барар.

Хаамыыны Бэйбэрикээн эмээхсин саҕалыыр:

Эбэрдэлээх илин халлаан,
Уруйдаах манган халлаан,
Киирэн эрэр күн килбиэнэ
Үрүҥ былыт үөрдүстэ,
Хонор былыт холбосто,
Ынахтарбын хомуйа барыахха.

1 ынах:

Хаар көрбөтөх,
Кыһыны билбэтэх
Минньигэс сыттаах,
Кэрэ дьүһүннээх
Күөх сирэм чэчир
Минньигэс даҕаны.

2 ынах:

Абыс иилээх-саҕалаах
Атааннаах-мөҥүөттөөх
Аан ийэ дойдубут
Самаан сайына кэрэтиэн.

3 ынах:

Маа-маалар мангыраан,
Мээ-мээлэр мэҥирээн,
Хороҕор муостаахтар
Мэччийэ сылдьабыт.

4 ынах:

Бэйбэрикээн эмээхсин кэлэрэ буоллаҕа,
мин өссө да тото иликпин.

5 ынах:

Чэ, оччоҕо куотуохха!
Хайдах ханна куотабыт?

(Ити курдук ынахтар оонньоур хонуу устун сыбарыйаллар).

Бэйбэрикээн эмээхсин: Орто дойду хороҕор муостаахтара, үрүҥ илгэбитинэн күндүлээн.

1 ынах: Оҕолорго үүт биэрээри мэччийэ сылдьабыт.

2 ынах: Бэйбэрикээн эмээхсин сытар ынаҕы туруорбат үтүө майгылаах. Тоҕо куотабыт?

3 ынах: Үтүө тыл баайдааҕар күндү.

4 ынах: Тылбын тыалга бырахпат киһибин. Син биир куотуом.

5 ынах: Дьүһүммүн көрөн сэнээмэн, мин эмиэ куотабын.

Бэйбэрикээн эмээхсин: Түптэ буруота унаарда, ынахтарым барахсаттар кэлин.

1 ынах: Аччыгы аһатар, тонмуту ириэрэр, ылдыыты маанылыыр иччибит барахсан түптэтин буруота унаарда, барыабын.

2 ынах: Баҕар, тимири тириитин кэппитэ буолуо.

3 ынах: Муора миэхэ тобукпуна, халлаан миэхэ хабарбабынан. Кимтэн даҕаны куттаммаппын.

4 ынах: Киһиргээнгин кирсин быстаарай, кыһыл тылгынан оонньоомо.

5 ынах: Уутааҕар чуумпутук, оттооҕор намыһахтык сылдыахха, баҕар көрүө суоҕа.

Дьэ, ити курдук ынахтар иччилэриттэн куота сатыллар. Оонньуу бүтэһигэр хас сурааһын аайы тийбит ынах ылбыт бэлиэлэрин ааҕан, тэҥнээн кыайылааҕы быһаараллар.

Оонньуу «Дьөһөгөй оҕолоро»

Оонньуу сайыннара кыаҕа. Бу оонньуу оҕону эт-хаан да өттүнэн, уйулҕатын да өттүнэн сайыннара кэмэ буолуо. Ол курдук, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, тылын уонна өйгө тутар дьоһурдарын сайыннара кыахтаах. Оҕо бэйэтин сымсатык туттарыгар, дьулуурдаах буоларыгар көмөлөһүө.

Ааптара: Филатова А.А., Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ, Таатта.

Сыала: Дьөһөгөй туһунан билиилэрин кэнэтии. Тулалыыр эйгэни кытта билиһиннэри, тылларын саппааһын байыты, саҕарар, кэпсиир дьоһурдарын сайыннары.

Анала: 5-7 саастаах оҕолорго.

Оонньуу барыта: Сылгыһыт талыллар, онтон атыттар «ат» буолаллар, оонньууну саҕалыыллар.

Аттар:

«Сыспай сиэллээхпин,
Түөрт төгүрүк туйахтаахпын,
Субулла уһун кутуруктаахпын,
Илистибэт уһун тыыннаахпын» -
диэн тобугу өрө тардан сүүрэллэр.

Онтон «сылгыһыт»:

Күн оҕото-көлөм,
Айыы оҕото-атым,
Айаннаан биэрийи,
Алааспар тиэрдийи! - диэн хардаран оонньууну саҕалыыр.

«Сылгылар» кэннилэригэр «кутуруктаахтар», «сылгыһыт» кутуруктарын тута сатыыр, онон оҕо тутуллубута быһаарыллар. Оонньууну сытырбатан араас мэхэйдэри туруоруллар («күөл», «тыа» о.д.а.).

“Балыксыт” оонньуу

Оонньуу сайыннара кыаҕа. Бу оонньуу эт-хаан өттүнэн эрэ сайыннара буолбакка, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьоһурдарын уонна тылларын сайыннара кыахтаах.

Ааптара: Гоголева М.Н., Дьокуускай куорат 86 №-дээх «Колокольчик» оҕо уһуяанын этнопедагога.

Сыала: Уу иччитин, олонхо тылын-өһүн билиһиннэри. Сизри-туому өйдөтүү.

Анала: 5-6 саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: Оҕо аайы атаҕар балык баайыллар. Балык көрүнгүнэн көрөн халын хордуонтан кырааскалаан онгоһуллар (собо, сордон, күндүөбэй о.д.а.).

Оонньуу барыта: Саалаҕа мизинэн улахан төгүрүк тардыллар, бу күөл буолар. Бу иһиттэн балыктар тахсыа суохтаахтар.

2-3 оҕо балыксыт буолар. «Бүгүн кимиэхэ байанайа тосхойуон, күөх далай иччитэ Күөх Боллох оҕонньор кими күндүлүөн быһаарар күннэрэ үүннэ» диэн оонньуу саҕаланар.

Балыксытгар тэнгэ этэллэр:

«Күөх ньамах бытыктаах,
Күрүң хара дьүһүннээх
Күөх далай иччитэ
Күөх Боллох оҕонньор,
Чороох туубар
Лоруор собо барахсаны,
Көмүс хатырыктааҕы
Толору уган кулудаа!
Күндүөбэй балыккынан
Күндүлээ даа!

Көрдөһөбүт! Көрдөһөбүт!» «Күөлгэ» киирэн атахтарыгар баайыллыбыт балыктары атахтарынан үктээн сабын быһа сатыыллар. Быһыллыбыт балыктарын анал иһиттэригэр уган иһэллэр. Балыксыттар тус туһунан иһиттээхтэр. Балыгын быстарбыт оҕо оонньууттан туоруур. Түмүгэр ким бултуйбутун, байанайдамытын быһаараллар. Элбэх балыгы ылбыт оҕо кыайыылаабынан аабыллар. Оонньуур оҕо ахсаанынан көрөн балыксыттары талаллар.

Аллараа дойду олохтооҕо уонна айыы оҕолоро

(Олонхо абааһыта уонна орто дойду оҕолоро)

Оонньуу сайыннарар кыаҕа. Оонньуу быраабылатын тутуһан, оҕо сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын эрчийэр. Оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар) уонна тылын-өһүн таһымын сайыннарарга улахан көмө буолуо. Бөлүбүтүн үлэ оҕолор бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһар сатабылларын сайыннарыа.

Ааптара: Филатова Айталиа Афанасьевна, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Харабынан холоон көрөн, толкуйдаан, сөптөөх хаамыылары онгорорго, таба быһаарыныыны түргэнник буларга үөрэтии. Оҕолору бэйэ-бэйэ көмөлөһөргө, иллээх буоларга иити. Олонхо дьоруойдарын билиһиннэри.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттуллар тэрилэ, оонньуу быраабылата: Хас биирдии оҕо иккилии төгүрүктээх. Оҕо биир төгүрүгү сиргэ ууар, ол үрдүгэр турар уонна иккиһин илиитигэр тутта сылдьар. Төгүрүктэрин сыһыары ууран, онно атыллаан эбэтэр ыстанан сыбарыйан барар. Туттааччы эмиэ бу курдук сыбарыйар, айыы оҕолоругар утары хаамыы онгорор. Оонньуу «Сонор» хаамыытынан ытыллар. Көттөрү экирэттиһи быһыытынан эмиэ барыан сөп.

Оонньуу барыыта:

Оонньууну абааһы саҕалыыр:

«Аллараа дойду ааттааҕа,

Түгэх дойдутүөкүнэ,

Топпотоҕум тоҕус хонно.

Аһаабатаҕым аҕыс хонно.

Сизбэтэҕим сэттэ хонно.

Сизхпин, аһахпын баҕардым.

Барыйары барыаҕым

Түбэспити тутуоҕум», - диэн абааһы уола иннин диэки туһаайан төгүрүгүн сыһыары тутан иннин диэки тутан бастагы хардыы онгорор.

Салгыы айыы оҕолоро оонньуулар манньык тылларынан:

«Тоҕус уон тоҕус Куотар кубулҕатын,

Аҕыс уон аҕыс

Аһар албаһын баһылаатахпыт буоллун», - диэт, бары биирдии хардыыны онгороллор уонна иннилэрин диэки утары баар сурааһынга тийэ сатыахтаахтар. Абааһы уола ситэн таарыйдаҕына, оҕо тутуллубутунан ааҕыллар уонна миэстэтигэр туран хаалар. Өскөтүн оҕо тутулла сыһан куоттаҕына:

«Ситим саҕаттан силбэнним,

Сапсаҕаттан салҕанным»

эбэтэр «Тимирэ-тимирэ күөрэйдим,

Быста-быста салҕанным», - диэн бэргэн тыллары туттуон сөп.

Абааһы уола туппут оҕото миэстэтигэр туран хаалар, салгыы сыҕарыйбат. Атын куотааччы кэлэн кинини таарыйдаҕына, бу оҕо «тиллэр», салгыы оонньуур. Манна өс хоһооннору, бэргэн этиилэри туттар ордук. Холобура: «Атас туһугар, атах тостор», «Ойуурдаах куобах охтубат, дьонноох киһи өлбөт» уо.д.а.

Бухатыырдар күөн көрсүһүүлэрэ

Оонньуу оҕону сайыннарар кыаҕа. Оонньуу быраабылатын тутуһан, оҕо сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын сайыннарар. Ону тэнгэ оонньуу оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнгиир, араарар, сүрүнүн булар), тылын-өһүн сайыннарар кыахтаах.

Ааптара: Филатова Айталиа Афанасьевн, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Оҕо булугас, мындыр өйүн сайыннарыы. Олонхо дьоруойдарын уобарастаан көрөн, үтө-мөкү өрүттэрин арааран, билэ-көрө үөрэнэригэр уһуйуу. Оҕо уус-уран тылын байытыы.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: Хас биирдии оҕо оҕо иккилии төгүрүк бэриллэр. Күөн көрсөр сирдэрэ - Орто дойду. Эккирэтээччи - Ньургун Боотур, куотааччылар - абааһы бухатыырдара.

Оонньуу барыыта:

Оонньууну эккирэтээччи - орто дойду бухатыыра Дьулуруйар Ньургун Боотур саҕалыыр:

«Биэс тарбах биэриитэ билиэ,

Уон тарбах уунуута быһаарыа,

Үгүстэн үгүс охтуо,

Абыйахтан абыйах охтуо», - диэн, иннин хоту бастакы хардыыны онгорор. Куотааччылар утары манньк тыллаах буолуохтарын сөп:

«Ийэ уустары ингнэрэр,
Аба уустары алдьатар
Аллараа дойду
Адьярайдара
Күөн көрсөр
Күммүтүүннэ».

Кинилэр араас хайысханан куотар хаамыылары онгороллор. Оонньууга экирэтээччи саамай быһаччы туһаайыынан күөйэ-хаайа сатыыр уонна:

- Муос муоска, тиис тиискэ, сэрэн! - диэн сангалаах буолар.

Оонньууну уустугурдан, хонууга араас мэхэйдэр ойууланаллар эбэтэр эттиктэр ууруллаллар. Мэхэйдэри тумнубакка барбыттар, сууларбыттар ыстарааптаналлар, ол эбэтэр төттөрү хаамыыны онгороллор, эбэтэр иккистээн санаттан хаамаллар. Куотааччылар тутулуннахтарына, манньк сангарыахтарын сөп; «Уһун угуох урусхалланна, кыра угуох кырбастанна». Тутуллубут абааһы оонньууттан туораан иһэр. Оҕо ахсаанынан көрөн, Айыы бухатыырдарын ахсааннарын 2-3 тиэрдиеххэ сөп.

Алаас оҕолоро

Оонньуу оҕону сайыннарар кыаба. Оонньуу оҕо эт-хаан өттүнэн да, уйулбатын да сайыннарар кыахтаах. Ол курдук, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьоһурун уонна тылын-өһүн эрчийиэ.

Ааптара: Филатова Айталиа Афанасьевна, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Оҕо олонхо дьоруойдарын билиһиннэри, тылын-өһүн сайыннары, түргэнник сөптөөх быһаарыныыны ылынарга, кутталы утары хорсуннук барарга, мүччү көтө сатыырга, оонньуу быраабылатыгар уонна ис хоһоонугар сөп түбэһиннэрэн, бэйэ-бэйэни быһыырга, харыстыырга үөрэтии буолар.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Оонньуу үс бөлөххө арахсар:

1. Олонхо дьоруойдара.
2. Орто-дойду олохтоохторо, олохторо-дьаһахтара.
3. Сизэр-туом.

Оонньуу быраабылата:

1. Хамсаныылаах оонньууга сүрүн быраабыла тутуһулар, ол эбэтэр хонуу устун төгүрүккэ төгүрүгү сыһыары тутан сыбарыйаллар.

2. Оонньууга сүрүн дьоруойу таларга сэрэбиэйдээн быһаарсаллар эбэтэр аабынныктары тутталлар. Куотааччылар миэстэлэригэр бэйэ-бэйэлэриттэн төһө ыраах, чугас тураллара көнүллэрэ. Туттааччы кинилэртэн тэйиччи туора эбэтэр утары турар.

3. Хас биирдии оонньооччу иккилии төгүрүктээх. Биир төгүрүгү сиргэ ууран, ол үрдүгэр турар, иккиһин илиитигэр тутта сылдьар. Тутар төгүрүгүн хамсаппакка иккиһин аттыгар сыһыары уураар, онно атыллаан эбэтэр сыбарыйан баран, хаалбыт төгүрүгүн илиитигэр ылан тутар. (Куотааччылар төгүрүктэрэ - 25-30 см., туттааччы гизэнэ - 38-40 см.)

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ҮНҮС САЛАА

ТЭРЭЭНИН УРАТЫТА

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР

САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИИ

(Организация развивающей предметно-пространственной среды)

Развивающая предметно-пространственная среда обеспечивает максимальную реализацию образовательного потенциала пространства Организации, группы, а также территории, прилегающей к Организации или находящейся на небольшом удалении, приспособленной для реализации Программы (далее – участок), материалов, оборудования и инвентаря для развития детей дошкольного возраста в соответствии с особенностями каждого возрастного этапа, охраны и укрепления их здоровья, учета особенностей и коррекции недостатков их развития.

*(Федеральный государственный образовательный
стандарт дошкольного образования)*

1. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИИ

Н.П. Александрова,

*Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига*

Сайыннараар эйгэни тэрийии үөрэх тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан, оҕо сайдыытынан, сааһынан, илдьэ сылдьар омугун култууратынан уратылаах буолар. Ол курдук оҕо саада, оҕо сайдар киинэ, чааһынай оҕо тэрилтэтэ, уратылаах оҕо сылдьар эйгэтэ тус-туспа сайыннараар эйгэни олохтуулар. Онон бу тэрилтэ сайыннараар эйгэтин ис (интерьер) уонна тас (экстерьер) көстүүлэринэн кини укулаатын, иитэр-сайыннараар үлэтин ситимин, оҕону иитэр култууратын быһаарыахха сөп. Билинги кэмнэ сайыннараар эйгэни оноруу тус-туспа киэбинэн барар: тэрилтэ ис-тас көстүүтэ биир истииллээх, биир эмэ сахалыы хос, туона, норуот култууратын көрдөрөр кыра музей, мунук буолуохтарын сөп. Ол гынан баран аныгы ирдэбил быһыытынан бу киэптэр оҕо хамсыыр-имсиир, сүүрэр-көтөр, чинчийэр, бэйэтэ тутан-хабан оонньуур, онорор кыабын хааччахтаабат уларыта-тэлэритэ тутуохха сөптөөх гына тэриллэллэр.

Сайыннараар эйгэни тэрийэргэ манньик ирдэбиллэр тураллар:

- оҕо көгүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрө-билэр дьобура аһыллар, сайдар эйгэтин тэрийии;

- оҕо доруобуйатыгар куттала суох усулуобуйаны оноруу;

- матырыйаалы, өнгү туттууга норуот култууратыгар, көрүүтүгэр олобуруу, кэрэ эйгэтигэр киллэрии;

- оҕо үөрэ-көтө, дуоһуя сылдьар, тутан-хабан билэ-көрө сатыыр, чинчийэр усулуобуйатын тутуһуу;

- оҕо оҕо тийимтиэ, чугас, кэбэбэстик, чэпчэкирик уларыта тутарга сөптөөх малы-салы, оонньууру, туттар сэби-сэбиргэли туһаныы.

Сайыннараар эйгэбэ киирэр:

- Дьэ таһа "Тусаһа": "Күөх туона" (оҕо дьаарбайар, оонньуур тэлгэхтэ); "Түһүлгэ" (оҕо-аймах, дьон-сэргэ тэрээһиннэри ытар сирэ); "Оонньуур туона" (оҕо сүүрэр-көтөр, чинчийэр сирэ)

1. Дьэ ис көстүүтэ: оҕону көрсөр киирэр сир, көрдүөр; оҕо сылдьар, сайдар эйгэтэ (бөлөхтөр хосторо); кэрэ эйгэтин хоһо; оонньуур, сайыннараар, чинчийэр, айар-тутар туона.

2. Эти-сиини эрчийэр туона.

Сайыннараар эйгэ көрүнгэ, ис хоһооно оҕо тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан араас көрүнгээх киэбинэн онорулар.

1. Оҕо сылдьар дьэтин бүтүннүүтүн ис-тас көстүүтэ, оноруута, өнгө-тутула, ойуута-бичигэ, онорулар матырыйаала саха норуотун көрүүтүгэр, култууратыгар олобуруу, киирэр аантан оҕо орто дойдуга эйгэтигэр киирбитин кэрэхэлиир. (Алгыстаах алаһа).

Дьэ таһа "Тусаһа"

Түһүлгэ - араас тэрээһиннэргэ мустан сиэри-туому тутуһар сир. Түһүлгэ Аал Луук мас тула олохтонор. Аал Луук мас оҕо тэрилтэтин аайы араас көрүнгээх буолар. Мастан онорулар. Үрдэлгэ турар (сцена), тула кустук өгнөөх 12 мас лэкээлэр күн эргиинэн ыйдары, бириэмэни көрдөрөллөр.

Оонньуур туона - сахалыы быһыылаах (алта кырыылаах дьыэ, балаҕан) оҕо сынньанар, оонньуур, дьарыктанар верандалара, оҕо киирэн бүөмнээн оонньуур отуута, ураһалыы быһыылаах үлэҕэ туттуллар сэби-сэбиргэли уурар сир. Чугас оҕо үлэлиир, оонньуур төгүрүк үрдүк, намыһах остуоллар, ыскамыайкалар.

Хамсаныылаах оонньуу туоната - лабиринт төгүрүк быһыылаах, 3 эргимтэлээх, үс сиригэр киирэр суоллаах. Бастагы эргимтэҕэ - эрэки-дьэрэки оҕолор (айылҕаны харыстыыры, көмөлөһөрү көрдөрөллөр), иккис эргимтэҕэ - олонхо оҕо ойууланар кыыллар-көтөрдөр олохсуйбуттара көстөр, үһүс эргимтэҕэ кыра үөн-көйүүр. Мастан, талахтан, лэкээттэн күрүү. Күрүү ылыллар, кэтэрдиллэр конструктор быһыытынан оҕоһулар. Мастан өгнөөх быалары туһанан олонхо бухатыырдара, кыргыттара оҕо үрдүгүн саҕа оҕоһуллаллар. Оҕо оонньууругар, тарбаҕын былчынгара сайдарыгар анаан кыргыттар баттахтара өгнөөх быаттан, бухатыырдар үгүүлэрэ, куйахтара туспа арааран ылыллар гына оҕоһуллаллар. Бухатыыр ата, таба оҕо мэнэстэригэр, быа быраҕа оонньууругар аналлаахтар. Үөһээ-аллараа ыттар, хатаастар тэрилэ "хайа", бэрэбинэ, таба быраҕыыга, сыал ытарга туттуллар истиэнэ оҕо доруобуйатыгар куттала суох оҕоһуулаах, быһыылаах-таһаалаах буолаллар.

Күөх туона - айылҕалыын алтыһар туона. Манна олохтоох мастар (хатыҥ, тиит, бэс), сэтпэрээктэр, отонноох талахтар, мастар (моонньоҕон, хаптаҕас, харас, сарбынньах), оттор, сибэккилэр (сардаана, сылгы ньургунуна, ньээм от, сир симэҕэ, ромашка) олордуллаллар, оҕо чинчийэр миэстэтэ (кумах, уу, таас, айылҕа матырыйаала баар анал тэриллэр) оҕоһулар. Экологическай ыллык күөх туонаҕа үүнэр оту-маһы билиһиннэрэр, айылҕаны кэтээн көрүүнү ситимниир, айылҕаҕа сылдыһы бэрээдэгин билиһиннэрэр аналлаах. Тыл хайысхатын көрдөрөр тэрил, халандаар, чыычаахха ас уурар сир, сир кырыс тутулун көрдөрөр аквариум, террариум, оҕуруот аһын үүннэрэр кирээдэ, парник уо.д.а. оҕоһуллаллар.

Дьыэ ис бараана - киирэр аан, көрүдүөр, бөлөхтөр хосторо, оҕо дьарыктанар, оонньуур анал туоналара бэйэ-бэйэлэрин кытта өгүнэн, киэргэлинэн ситимнээх, ситэрсэн биэрэр тутуллаах буолаллар. Бөлөхтөр хосторун ис көстүүлэрэ оҕо сылдыар бөлөбүн аатын ис суолтатын арыллар. Истиэнэ ойуута, түннүк сабыыта биир көстүүлээх буолара ордук. Сахалыы өгү, оҕуруу тутуһан аныгылыы быһыылаах түннүк сабыыта уопсай көстүүнү тупсарар, дьыэли сылаас-сырдык эйгэни олохтуулар. Бөлөх хоһугар оонньуу туоната оҕону сайыннарар хайысхалаах буолуон сөп: "Тиин мэйии", "Бэдэр мэйии", "Долоҕой оонньуута".

Эти сиини эрчийэр туонаҕа айылҕа матырыйаалыттан оҕоһуллубут эти-сиини хатарар, сайыннарар тэриллэр: илбийиигэ туттар сылгы сиэлиттэн, маһынан оҕоһуллубут тэриллэр, сиэлинэн, тааһынан хаамар сөрүөлэр, хамсанылары оҕорорго кылтан оҕоһуктар (быалар, мээчиктэр), сахалыы илии-атах оонньуутугар (мас тардыһыта, ыстаныы) туттуллар мас, туос тэриллэр.

Кэрэ эйгэтин туонатыгар норуот музыкальнай инструменнара, музыканан хамсанар эрчиллиилэргэ, үгүүгэ туттуллар атибруттар (бастыҥа, киэргэл, былаат, лиэнтэ, чороон уо.д.а.), театральнай көстүүмнэр хомуллаллар. Туона өгө, көстүүтэ, киэргэтиитэ ураты ис хоһоонноох, оҕо ис туругун арыар, үөрдэр-көтүтэр аналлаах буолар.

2. Оҕо тэрилтэтин бары эйгэтэ буолбакка, биир эмэ бөлөх хоһугар тэриллэр анал туоналар.

Оонньуу туоната:

- оонньууну тэрийэр туонаҕа оонньуурдар, куукулалар, остуол оонньуулар сахалыы тыыннаах, ис хоһоонноох буолаллар.

3-4 с.: куукула, мас ат-ынах, иһит-хомуос, кубиктар;

4-5 с.: сыахай, хомулук Тиэргэн, остуол оонньуулар (күүгүнэй, Сонор, лото);

5-6 с.: олонхо геройдарынан куукулалар, остуол оонньуулар (хабылык, хаамыска, тыксаан), өйү сайыннараар хомулук арааһа;

6-7 с.: олонхоһо ойууланар бухатыр дьыэтэ-уота, иһитэ-хомуоһа, кыыл-көтөр, сахалыы лото, өйү сайыннараар хомулук арааһа.

Оҕо айан оонньуур туоната:

Анал миэстэҕэ элбэх функциялаах кыра сыана (подиум) оноруллар. Манна сороҕор оҕо чуумпуран олорон бэйэтэ тугунан эмэ дьарыктанар сирэ (уруһуй, мэхинийи, иистэнии уо.д.а.), сороҕор - хоһоон, ырыа толоруллар сирэ, онтон куукула театра, муода көрдөрөр сир буолан уларыһа турар аналлаах. Оҕо тугунан дьарыктанарын бэйэтэ быһаарар. Быыс буолар чэпчэки ширмалары, күрүөлэри туттан миэстэтин онгостор. Манна туттуллар матырыһааллар, оонньуурдар, мал-сал көлүөһэлээх, долбуурдаах анал остуолларга, эбэтэр хопполорго ууруллаллар.

Оҕо билиэн-көрүүн баҕатын көбүлүүр туона:

Норуот култууратын билиһиннэрэр анал кыра-музей тэриллэр. Манна норуот олобун-дьаһабын көрдөрөр мал-сал, иһит-хомуос, норуот маастардарын үлэтин кэпсиир хартыыналар, альбомнар, кинигэлэр, оҕо төрөппүтүн кытта онорбут кыра кинигэлэрэ, чинчийиилэрин кэпсиир буклеттар "Мин дэриэбинэм", "Өбүгэм дьарыга", "Тыа баайа", "Олонхо бухатыра", "Сахам сирэ", "Спорт", "Атын дойдуга айан", "Куйаар" уо.д.а., Оҕоһо көрдөрөр сахалыы мультфильмнар, норуот ырыатын, олонхону иһитиннэрэр аудиозапистар хомуллаллар. Оҕо уонна төрөппүт бу туонаҕа олорон дьарыктаналлар, кэпсэтэллэр.

1.1. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙЭРГЭ КӨМӨЛӨҥӨР ООНЫУРДАР

«Ураһа» көрдөрөр оонньуур

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай үлэһитэ.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: «Ураһа» демонстрационнай оонньуур 40 см үрдүктээх, 36 см иэннээх. Халыҥ киэбин тутар таҥастан тигиллэр. Ортотунан тырылыырдаах (молниялаах), ону астаххына театризованнай оонньуулары оонньоохха сөптөөх эйгэ баар буолар. Ортотугар - Аал луук мас, ол тула «Олонхо геройдара» куукулалары сыһыаран оонньоохха сөп. Ураһа биир өттүтүгэр олонхоһут олонхолуу олорор, онтон утары – аппликациянан оноруллубут (тигиллибит), липучкаҕа сыстар саха иһитэ-хомуоһа, туттар тэрилэ.

Сайыннараар кыаҕа: Бу оонньуур театризованнай оонньууну тэрийэргэ туттуллар. «Ураһа» оонньуур чэпчэки, сымнаҕас, алдьаммат буолан, оҕо куттаммакка тутта сылдьан оонньоон сөп. «Ураһа» аһыллан кэллэҕинэ, оҕо бу оонньууру тугунан эрэ толорон, «олонголоох оонньоох» баҕата кириэн сөп. Бу баҕатын «Олонхо дьоруойдара» куукулаларын туһанан толоруон сөп. Ол курдук, оҕо тарбахтарынан куукуланы хамсатар, хаамтарар уонна бэйэтэ олонхону кэпсиир. Ону таһынан «Ураһа» оонньуур бэйэтин туспа туттан, былыр сахалар олорбут олохторун-дьаһахтарын кэпсиэххэ сөп: иһит-хомуос арааһын, олох-дьаһах тутулун.

«Олонхо үс дойдута» сайыннараар панно

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай үлэһитэ.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: «Үс дойду» панно 3 чаастан турар: Үөһээ дойду – халлаан куйаара, былыттар, сулустар, Үрүҥ Айыылар; Орто дойду – сир арангата, айылҕа, үүнээйилэр, кыыллар, үөн көйүүр, көтөрдөр; Аллараа дойду – сир аллараа арангата. Хас биирдии «дойду» бэйэ бэйэлэрин кытта липучканан, тимэбинэн сысталлар. Ол курдук хас биирдиитин тус туспа да туттар кыах баар. Панно Үс дойду тутулунан «аттаран тигии» ньыманан, оҕо илиитигэр сымнаҕас таҥаһынан тигиллэр. Хас биирдии дойду бэйэтэ туспа, ис хоһоонугар сөп түбэһэр, липучканан сыстар деталлардаах буолар.

Сайыннарар кыаҕа: «Үс дойду» панно оҕо сенсорнай сайдыытын хааччыйар уонна Олонхо Үс дойдутун билсигиннэрэр демонстрационнай матырыйаал буолар. Бу панно театризованнай да оонньууга тулалыыр эйгэ буолан туһалыан сөп. Бу оонньуур оҕону кыра да сааһыттан сайыннарарга көмө буолуон сөп. Ол курдук панно кыра деталларын баайан, сыһыаран, тимэхтээн оҕо тутан-хабан сайдарын, илиитин былчыннарын эрчийэрин ситиһиэххэ сөп. Улаата түспүт оҕо олонхону бэйэтэ кэпсиир кыахтаннаҕына, тылын-өһүн, айар, кэпсиир уонна болҕомтолоохтук истэр дьоһурун таһымын үрдэтэр кыахтанар.

2. ОҕО ТЭРИЛТЭТИГЭР ЫҤЫАҕЫ ТЭРИЙИИ

Е.П. Чехордуна, Д.Г. Ефимова,

*Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотрудниктара*

Ыһыах саха норуота сайын кэлбитин көрсөр төрүт бырааһынньыга. Үтүөтүк ытыллыбыт Ыһыах үөскүлэн төрүүбү үксэтэр, үүт-ас үксүүр баай-байылыат олобу түстүүр үтүө-мааны дьыл кэлиитин тосхойор. Ол иһин Ыһыах саха саҥа дьыла салаллыытын бэлиэтиир календарнай бырааһынньыга.

Сыала: Өбүгэ үгэһин билиһиннэрии оҕоҕо сизрдээх майгыны-сигилини олохсутуу, түмсүүлээх буоларга уһуйуу.

Соруктар:

1. Ыһыах сиэрин-туомун тутуһарга үөрэтии:
 - а) оҕо ыһыах туһунан билиитэ-көрүүтэ кэнигэхтээх;
 - б) бэрээдэктээхтик сылдыарын, туох көңүллэнэрин, бобуллаларын билиэхтээх;
2. Ыһыахтыыр сири ыраастааһын, киэргэтии.
3. Ыһыахха эрдэттэн тэринии:
 - а) ыһыахтыыр сири ыраастааһынна, киэргэтиигэ оҕону кытыннарыы;
 - б) таҥас-сап, киэргэл-симэх онгостуугар, ас-үөл бэлэмигэр оҕо бэйэтэ кыттыһыта;
 - в) оонньууга, көргө-нарга кыттарга бэлэмнэниитэ.
4. Ыһыах сиэрин-туомун тутуһан сценарийы суруйуу.
5. Ыһыахха оҕо барыта көхтөөхтүк үөрэ-көтө кыттарын ситиһии.

Ыһыах сиэрэ-туома. Ыһыах бары сиэрин-туомун тутуһан, үгэс быһыытынан ыһыллар. Ыһыах көргө-нарга кубулуйара сатаммат, онон аһыллыабыттан сабыллыар диэри үгэстэн туораабакка тэрийэр сорук турар.

Түһүлгэни тэрийи

Ыһыахтыыр сир бары тутуута, киэргэлэ сахалыы көстүүлээх, сырдыгы, ырааһы тар-
ҕатар, олохсутар аналлаах. Ханнык баҕарар
оһоһук ыһыах ис хоһоонун арыйар, сизэргэ-
туомҥа аналлаах, өбүгэлэр өйдөбүллэригэр
сөп түбэхэр буолуохтаах. Оҕо ыһыахтыыр сирэ
туспа буоллаҕына, олус элбэх тутууну
онгорбокко, киэн ыраас сиргэ сахалыы киэргэл,
бэлиэ, аҕыйах оһоһук баара ордук.

Аар-баҕах ойуулаах-оһуордаах, күрүөлүү
туорай мастаах сонос соҕус сулламмыт тиит
баҕаналар. Аар-баҕаҕы икки өттүнэн кэккэлэһэ
силэллибит титириктэр эбэтэр хахыйахтар,
арыт иккиэн бииргэ тураллар. Аҕыйах
баҕаналаах Аар-баҕахха төбөлөрүн холбуу
баайаллар.

Түһүлгэни саламанан симииллэр. Салама ситиинэн оһоһулар, онно кыракый туос иһит,
томторук иилиллэр, өгнөөх танас кырадаһына баайыллар. Былыр сылгы сизэлин, кус
куорсунун ыйыыллара. Саламаны чэчиртэн чэчиргэ күрүөлүү тардаллар.

Түһүлгэ иһитэ-хомуоһа. Ыһыах сизэрин-туомун ыытарга аналлаах мас, туос, тирии
иһиттэри тутталлар. Иһиттэри Аар-баҕах анныгар харалаах аас тэллэх үрдүгэр, саахымат
ойуулаах эбэтэр сун сөрүүбэ уураллар. Иһит барыта астаах буолара ирдэнэр.

Танас-сап. Ыһыах дьонун мааны таҥаһа-саба сахалыы буолар.

Алгыс

Ыһыах бары тэрээһинэ уус-уран эбэтэр
ыраас сахалыы тылынан барар. Тылы
харыстааһын – ыһыаҕы харыстааһын.
Тылбытыгар үтө санаа ингэ сылдьар. Ол алгыс
нөҥүө дьонго тийэр.

Алгыс – чуумпуга набыллык, дьонунук
ыытыллар сизэр-туом. Ол сизэринэн алгыс
кэмигэр ханнык да саҥа-ингэ, барыы-кэлии
тохтуур. Ыһыахха кэлбит киһи барыта
бэйэтигэр алгыс ыларга бэлэмнэнэр. Өйүн-
санаатын ыраастыыр, ол аата, наар үчүгэи
өйүгэр онгорор, ыралыыр, тугу баҕарарын

саныыр. Ыһыах хаамыытыгар сизэр-туом сахалар айылҕаны кытары ыкса сибээстээхтэрин
көрдөрөр тэрээһин. Бу туому Алгысчыт толорор. Кини айыыларга хайыһан сүгүрүйэр, айах
тутуу туомун толорор. Ол аата кымыһы ыһан, сири-дойдуну алгыыр, аал уокка арыылаах
алаады, сыа кэбиһэн, сизэл биэрэн уот иччитин күндүлүүр. Бу туом айылҕа күүһүн киһи
билинэрин, **сиргэ-уокка, дьонго-сэргэбэ сизэрдээхтик, бэрээдэктээхтик сылдьарга
эбээһинэстэнэрин кэрэһэлиир.** Алгыс - ордон кэлбит, саамай харыстанар сизэрит-туоммут.
Онон оҕо манныгы билиэхтээх:

- Алгыс кэмигэр оџо барыта ханан турарын, хайдах туттарын-хаптарын билэр буолуохтаах. Оттон Алгысчыт оџо кыра сааһын учуоттаан, алгыһын уһуннук ыппата ордук. Ыһыахха оџо алгыһы ылан, бэйэтигэр ингэринэрин билэр, өйдүүр буолара эрэйиллэр.

- Ыһыахха кэлбит киһи барыта Алгысчыкка сирэйинэн туран, этэр тылын бэйэтигэр ингэрэн иһэр. Үтө тыл киһи өйүгэр-санаатыгар түһэн, этигэр-хааныгар киирэн олохсуйар, кутун-сүрүн бөбөргөтөр.

Улахан дьонго сыһыаннаах сиэр-туом:

- Ыһыахха алгысчыт сүрүн оруолу ылар. Алгысчыт үтө санаалаах, биһирэнэр уус-уран тыллаах, сир-халлаан ситимин тутар, алгыһа тийимтиэтинэн аатырар киһи буолар. Алгысчыт ыһыагы аһарыттан, алгыһы ытыарыттан ыһыах хаамыта улахан тутулуктаах.

- Алгысчыт түһүлгэҕэ арыалдьыттарыныын киирэн, күн тахсар сириҥ туһаайан, илиҥ диэки хайыһан туран алгыһын ытар. Алгысчыт киирэрин боччумнук сэргэхтик туттан, үөрө-көтө көрсүллэр. Алгысчыты ытыс таһынан көрсүбэттэр уонна атаарбаттар, алгыс кэмигэр ханнык да түгэннэ ытыс таһымматтар, кэпсэппэттэр, хаамсыбаттар.

- Ыһыахха алгыс ылан, киһи отуорун олохсуйар, сыллаагы кэскилин түстэнэр. Ол иһин киһи сааһыттан тутулуга суох алгыска улахан суолтаны биэрэр. Былыр алгыһы ылбатах киһи сылы кыһалҕалаахтык туоруур курдук сананара.

- Алгыс, сиэр-туом буолар сиригэр ыт суох буолуохтаах. Былыр алгыс кэмигэр ыты баайар үгэс баарын ааҕан билэбит.

***Киһи бэйэтин кыагыҥ, күүһүҥ-күдэҕиҥ,
айар дьобурун көрдөрүүтэ***

Киһи сыл устата этэннэ сылдыбытын, элбэҕи билбитин, саҕаны ингэриммитин ыллаан-туойан, үҥкүүлээн дьонго-сэргэҕэ тахсар, санаатын-оноотун сылаанньытар, ирэ-хоро кэпсэтэн, үөрэн-көтөн сылдыар. Сэниэтэ эстибэтэҕин, үлэлиир-хамсыыр, сүүрэр-көтөр кыахтаагыҥ, туруулаһар туруктаагыҥ хамсанан-имсэнэн итэҕэтэр. Онон ыһыахха ырыа-тойук, үҥкүү-битии элбэх, күүс-күдэх көрдөрөн, күрэс былдьаһыы тэрээһиннээх буолар.

Ыһыагы сабыы, түмүктээһин

Ыһыагы сабыыга мустубут дьонго алгыс ытан, дьолу-соргуну баҕаран атаарар өбүгэ үтө үгэһин быһыытынан сыаналанар. Ыһыагы оһуохайынан түмүктүүр үтө өрүттээх буолар. Билиҥҥи кэмнэ оһуохай сир аайы биир тэнник сайдыбыт буолбатах. Ол иһин өбүгэ үтө үгэһин сир аайы тилиннэрэргэ оџо барыта кыттарын ситиһиллиэхтээх. Онон ыһыах дьону түмэр, сомоҕолуур көрүҥүн – оһуохайы – сайыннарыы оџо тэрилтэтин сүрүн сыала буолар. Дьон бары уопсай түһүлгэҕэ – оһуохайга – киирэн, ыһыах онон түмүктэнэрэ тэрээһин үрдүгүн көрдөрөр.

Ыһыах таҥаһа

(иистэннээн сүбэтэ)

Оҕо таҥаһа: Ыһыахха кыра оҕоҕо сөптөөх таҥаһы-сабы сырдык өгнөөх, бытархай ойуулаах сиидэстэн, маркизаттан, поплинтан, атын да чэпчэки таҥастан тигэллэр. Киэргэлин, симэбин оҕуруонан, туостан онгорор кыра оҕоҕо ордук барар. Оҕо саха былыргы төрүт үгэһин тута сылдыар таҥаһын таҥнара, симэбин кэтэрэ кини кутун-сүрүн бөҕөргөтөр, өйүн-санаатын олохсатар, норуотунан киэн туттууну үөскэтэр.

Эдэр уол таҥаһа: бэргэһэ, кыл сэлээппэ, сарыы сон, кур, сутуруо, этэрбэс.

Эдэр кыыс: оҕуруо, охсуу көмүс-алтан симэхтээх бастыҥа, сон, хаһыаччыктаах халадаай ырбаахы, сарыы этэрбэс, кур.

Кэргэннээх дьахтар: бууктаах, кытыылаах, оноолоох, таҥалай сон, халадаай ырбаахы, муостаах күннээх бэргэһэ, сиэдэрэй ойуулаах биһилэх, ытарҕа кылдыы иилинэллэр, сүннүүөх кур, сарыы этэрбэс.

Кэргэннээх эр киһи: мааны оноолоох эбэтэр кытыылаах сон, дьабака, дьорбуонка бэргэһэ, сарыы, саары этэрбэс, куһаат, көмүс кур.

Ыһыах

(сценарий)

Ыһыахтыыр сир саламанан, сахалыы ойуунан-бичигинэн ыңыра-угуйа турар гына киэркэйэр. Түһүлгэҕэ тойон сэргэ анныгар саахымат ойуулаах сабыылары, түүлээх, таҥас, сун олбохтору тэлгииллэр. Ол үрдүгэр кыынньар кымыстаах чорооннор, кэриэн аяхтар, сир иһиттэрэ толору астаах-үөллээх кэккэлэччи тардыллаллар, кинилэри сэргэ чабычах, матаарчах ууруллубуттар. Ортотугар алгысчыт туттар мала-сала, сири аһатарга аналлаах иһит-хомуос бэлэмнэнэр.

Кыттардьоно:

Ыһыах сиэригэр-туомугар кытталлар: эрэкэ-дьэрэкэ оҕолор, Дьөһүөлдүт уол, Этигэн Куо, Алгысчыт.

Ыһыах кыттааччылары: оҕо тэрилтэтин иитиллээччилэрэ, иитээччилэр, төрөппүт.

Ыһыах ыалдьыттары: төрөппүттэр, түөлбэ олохтоохторо.

Ыһыах аһыллыыта

Ыһыах түһүлгэтигэр сахалыы музыка, хомус оонньуур. От-мас быһыттан эрэкэ-дьэрэкэ оҕолор илибириһэн тахсаллар, көтө-дайа үнкүүлүүллэр. Үнкүү бүтэр, оҕолор тахсаллар. Икки өттүттэн утарыта Дьөһүөлдүт уол, Этигэн Куо киирэллэр.

Дьөһүөлдүт уол:

Уйгу ыһыабын олохтуу кэлбит күндү оҕолор уонна төрөппүттэр, ыраахтан-чугастан мустубут ытык-мааны ыалдьыттарбыт! Бүгүн биһиэхэ өрөгөйдүүр күммүт үүннэ – ыһыах кэмэ кэллэ. Саргы-дьаалы салалынна!

Этигэн Куо: Сиэдэрэй олбоххо

Кыынньар кымыстаах

Тобус сиринэн
Томторолоох ойуулаах
Тойон чороон иһиттэр
Тобуоруһан тураллар.

Дьөһүөлдүтүөл: Дьэрэкээн олбоххо

Сэттэ сиринэн
Кэрэниистээх ойуулаах
Кэриэн айахтар
Кэчигирээн тураллар.

Этигэн Куо: Саха ыалдьытымсах үгэһинэн самаан сайын ыһыабар бычыгыныар ойуулаах, симэхтээх дьэрэкээннээх сир иһиттэрэ толору астаах-үөллээх кэккэлэччи тардыллан эһигини күүтэллэр.

Дьөһүөлдүтүөл: Кинилэри сэргэ

Тагалайдаах ойуулаах
Далбар чабычах,

Этигэн Куо: Бачыгырас ойуулаах

Матаарчах иһиттэр
Киэргэл буолан
Бачыгыраччы ууруллубуттар.

Ыһыах сиэрэ-туома

Дьөһүөлдүтүөл: Өбүгэлэрбит үтүө үгэһинэн алгыс тыллаах ыһыахпытын олохпутун түстүүр сырдык күнгэ Үрүң Аар тойонго сүгүрүйэр сиэринэн-туомунан сабалыбыт.

Этигэн Куо: Аан ийэ дойдубут

Арыы далбар быарыгар
Арыаллаһан тураммыт
Айыы дьонун үгэһинэн
Сиэри-туомутутуһан
Ыһыахпытын аһыабын!

Сахалыы сырдык мааны тагастаах Алгысчыт эдэр оҕолору арыалдьыттанан киирэр. Алгысчыт кымыстаах чороон тутан киирэр (илин диэки хайыһан турар): Аламай манган күммүт аалыы көмүс сардангата аан ийэ дойдубар арылыһа дугунна. Уйгулаах улуу дойдум унаар күөх ньуура уйгуура уһунна. Ыһыах эбир хамыйаҕа уруйунан далбаатанна. Уруй-туску улаатта! (тойон чороонтон эбир хамыйаҕынан кымыһы баһан ылан үс төгүл сири аһатар). Саха бастын түһүлгэтин, кэлэр кэнчээрибит, оҕо дьоммут ыһыаҕын астахпыт буоллун! (үс төгүл оту-маһы аһатар). Уруй-айхал буоллун! Уруй-туску буоллун! (үс төгүл үс өттүнэн ыһар). Алгысчыт арыалдьыттарыныын тахсар.

Ыһыах оонньуута

Дьөһүөлдүтүөл: Күндү оҕолор! Түһүлгэбэ чугаһаан,

Ырыа-тойук тардыабын,
Сайыммытын көрсүөбүн,
Саргыланан үөрүөбүн!
Оҕолор кэнсиэр көрдөрөллөр.

Ыһыах аһылыга

Этигэн Куо: Улуу тунах ыһыаҥар

Саалыыр бизбит кымыһын,

Утаппытты иһиэбин!

Саха мааны астарын

Түһүлгэбэ тардыабын!

Түһүлгэни төгүрүччү олон аһаһын. Оҕолору кытары иитээччилэр, төрөппүттэр, ыалдьыттар күөх окко, таңас олбоххо олон аһылар.

Ыһыах көрө-нара, илии-атах оонньуута

Дьөһүөлдүт уол: Чэй эрэ, эдэр чэгиэн эрэттэр, кус быһыйдар, ат бөҕөстөр, оонньоон-көрүлээн көрдөрүн! Тустуук оҕо тустар, быһый оҕо сүүрэр кэрэ кэмэ кэллэ!

Ким баҕалаах илии-атах оонньуутугар киирэр, сорох сырсар. Ол кэнниттэн өбүгэ оонньууттан маассабай оонньуунан бүтүһүлгэни түмүктүүллэр.

Ыһыах сабыллыыта

Этигэн Куо: Бүгүн бука бары үөрдүбүт-көттүбүт, үрүн күнгэ сүгүрүйдүбүт. Кыайбыт-хоппут оҕолорго бириис туттарабыт, барыгытын эбэрдэлиибит уонна инникитин даҕаны быыппастар былчыннаах, кытаанах ингиридээх, сүүрүк бэрдэ, кылыһыт ааттааҕа буолун диэн алгыыбыт. Күндү оҕолор, төрөппүттэр, ыалдьыттар! Саха таптыыр үгүсүтүгэр оһуохайга ыңырабыт уонна онон ыһыахпытын түмүктүүбүт!

Дьөһүөлдүт уол: Көхсүттэн тэһииннээх,

Көмүскэстээх санаалаах

Күн өркөн дьоннорун

Күрүөх билэ ыччата,

Биһиги кэрэчээн оҕолорбут

Кэнчээри ыччаппыт!

Үгүсүтүбүт сиргитигэр

Үкэр от үүннүн!

Атыллаабыт сиргитигэр

Ача от астын!

Үрүн күн мэлдьитин

Эһиэхэ эрэ мичээрдин!

Оһуохай: ыһыах дьоно бука бары киирэн оһуохайдылар.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ТӨРДҮС САЛАА

ОСКУОЛАБА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОБО СИТИҢИИТЭ

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР

ОБОО СИТИНИИТЭ, САТАБЫЛА

(целевые ориентиры)

Требования Стандарта к результатам освоения Программы представлены в виде целевых ориентиров дошкольного образования, которые представляют собой социально-нормативные возрастные характеристики возможных достижений ребенка на этапе завершения уровня дошкольного образования. Специфика дошкольного детства (гибкость, пластичность развития ребенка, высокий разброс вариантов его развития, его непосредственность и непроизвольность) а также системные особенности дошкольного образования (необязательность уровня дошкольного образования в РФ, отсутствие возможности вменения ребенку какой-либо ответственности за результат) делают неправомерными требования от ребенка дошкольного возраста конкретных образовательных достижений и обуславливают необходимость определения результатов освоения образовательной программы в виде целевых ориентиров.

*(Федеральный государственный образовательный
стандарт дошкольного образования)*

1. ОСКУОЛАБА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОБОНУ САЙЫННАРАРГА СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭР

(СР Үө.М. 01-08/4342 N-дээх 2008 с. ахсынньы ый 22 к. бирикээһинэн бигэргэммитэ)
Ааптардар: Ефимова Д.Г. ТООЧИ с.н.с., салайааччы. Аммосова В.В. ТООЧИ н.с., Прокопьева М.М. п.н.к., СГПА профессора, Карамзина У.А., п.н.к., СГУ ПИ доцена, Капрынова А.С., Чурапчы УУӨУ методиһа, Харитонова М.Н., СГУ психология факультетын ст. преподавателэ.

1.1 ОБО ОСКУОЛАБА БЭЛЭМИГЭР СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭР

Эт-хаан сайдыыта

Соруҕа: Обо эт-хаан өттүнэн сайдыыта, хамсаныыта, тутта-хапта сылдыыта сааһынан, кыабынан сайдарын ситиһии, тус бэйэтин кыаҕар эрэнэр санааны үөскэтии.

Ис хоһооно: бэйэни көрүнүү-хараныы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэр, эти-хааны сайыннараар хамсаныылар.

Кэпсиир, быһаарар:

- а) Сэрэхтээх буолуу быраабылатын;
 - б) Чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри:
 - эти-хааны эрчийии, сүүрүү-көтүү, хамсаныы доруобуйа туһалаабын;
 - күннээҕи режим туһунан өйдөбүлү (сөпкө уонна кэмигэр аһааһын, утуйуу, оонньуу);
 - бэйэни харыстанар, дьаһанар түгэннэри;
 - арыгы, табах киһи доруобуйатыгар буортулаабын.
 - в) Эти-хааны сайыннараар хамсаныылары, оонньууну:
 - өбүгэтин үгэс буолбут спортивнай уонна хамсаныылаах оонньууларын (кылыы, ыстанга, мас тардыһыы, харах симсии, биһилэх кутуһуу уо.д.а.) билэр, холонон көрөр, бэйэтэ көбүлүүр, тэрийсэр;
 - сахалыы үгкүү хамсаныыларын (дьиэрэнкэй, атах тэпси, оһуохай уо.д.а.);
 - сахалыы остуол оонньуутун арааһын (хабылык, хаамыска, тырыынка, тыксаан уо.д.а.);
 - тарбабын, этин чааһын сахалыы ааттарын;
 - норуот номоҕор киирбит күүстээх, быһый дьону;
 - дьыл кэмнэринэн сөп түбэһиннэрэн улахан дьон дьарыгын, үлэтин-хамнаһын;
 - сахалыы эт-хаан туругун, кыабын этэр өйдөбүллэри быһаарар (сымса, имигэс, мөдөөт, тэтиэнэх, түргэн, сыыдам, сылбырба, бытаан, күүстээх, мөлтөх уо.д.а.).
 - г) Хайысханы:
 - этин чааһын: уҥа, хангас илиим, атабым, кулгаабым, харабым;
 - бэйэтин уонна атын эттиктэн көрөн араас хайысханы таба быһаарар, онон сирдэтэр (мин хангас, уҥа өттүбэр, иннибэр, кэннибэр, үрдүбэр, чугас, ыраах диэн тыллары сөпкө туттар. Атын эттик таһыгар, аттыгар, анныгар, кэннигэр, үрдүгэр турар эттиктэри булар, быһаарар);
 - олорор дьиэтин, дэриэбинэтин (куоратын) сүрүн тэрилтэлэрин тас моһуоннарынан уонна ханнык уулуссаба ханан туралларын билэр, ханан эргийэн, быһа түһэн тийэри быһаарар;
 - чугастаабы тыаба, хонууга, күөлгэ барар суолу, маһы-оту бэлиэ онгостон хайысхатын быһаарар, сирдэтэр.
- Тэнниир:**
- киһи сиир-сиэбэт отун-маһын, сытыйбыт аһы-үөлү араарар;

- түргэн, бытаан хамсаныы, оонньуутэтимин быһаарар, сөпкө толорор;
- спортивной тэрил туттуллар аналын;
- спортивной тангас аналын.

Бөлөхтүүр:

- илиигэ, тарбахха, атахха, сискэ туһалаах эрчиллиилэри, доруобуйаҕа, уопсай сайдыыга туһалаах хамсаныылары.

Сатыыр:

- илиитин, атаҕын сөпкө тутан, дьүүрэлээн эрэллээхтик хаамар, сүүрэр, ыстанар, сыыллар;
- улахан киһи ыйдаҕына, көрдөстөбүнэ араас хамсаныылары, сорудахтары өйдөөн сөпкө толорор;
- араас хамсаныылаах оонньуулары умсугуйан оонньуур, хас да оонньуу быраабылатын билэр, тэрийэр;
- араас дистанцияларга тэтимнээхтик уонна холкутук сүүрэр;
- анал дьарыкка хамаанданы сатаан истэр уонна сөпкө толорор;
- олорон, туран, сытан эрэ араас сорудахтаах хамсаныылары онорор;
- хамсаныылаах оонньуу быраабылатын тутуһар;
- уңа, хангас атаҕар кылыйар, икки атаҕын холбуу тутан миэстэтиттэн иннин диэки сыбарыйан ыстанар уонна сатаан сиргэ түһэр;
- араас ньыманы туттан мэхэйи туоруур;
- үөһэ, аллара түһэр, тахсар, ыттар, хатаастар;
- эттиги ыраах, чугас быраҕар, хабар, тэйтэр, өрө быраҕан хабан ылар;
- илиитинэн имигэстик туттар-хаптар, эттик араас көрүнгүн, кэрингин, араарар, билгэлиир;
- хас да тарбах оонньуутун оонньуур (остуолга сүөгэй иирдиитэ, тарбах кистээһин, таба оҕустарыма уо.д.а.);
- илиитэ сылайдаҕына, боростуой эрчилли и онорон (тарбахтарын сахсыйан, мускуйан, хамсатан уо.д.а.) сынньатар.

Олоҕор туттар:

а) Бэйэтин көрүнэри:

- этин-сиинин ыраастык тутар, суунар-тараанар: сирэйин, тиһин кизһэ, сарсыарда, илиитин киртийэриттэн көрөн суунар, баттаҕын көрүнэр;
- кэтэр таңаһын чэнчистик тутар;
- күн-дьыл уларыытынан, анал түгэнинэн (дьарыкка, үлэҕэ, бырааһынныкка) көрөн таңаһын сөпкө таннар, уларыттар;
- оонньуур, уруһуйдуур, аһыыр, үлэлиир кэмнэ остуолга, олоппоско сөпкө туттан олорор;
- чугас дьонугар, доҕотторугар көмөлөһөр, эйэбэстик сыһыаннаһар.

в) Сэрэхтээх буолары:

- соҕотобун билбэт сиригэр-уотугар сылдыбат;
- дьиэ таһыгар, тыаҕа-хонууга билбэт отун-маһын айаҕар укупат, сиэбэт;
- дьиэҕэ-уокка испиискэнэн, уһуктаах, кырыылаах, сытыы малларынан оонньообот, иһити-хомуоһу, дьиэ иһинээҕи уокка холбонон тэриллэри сэрэнэн туттар;
- чараас мууска, дириг ууга, этингнээх, чаҕылҕаннаах күнгэ мээһэ сылдыбат;
- билбэт дьонун, итириги кытта кэпсэппэт, барсыбат, массыынаҕа олорсубат. Ыксаллаах

түгэнгэ көмө көрдүүр, дьон болжомтотун тардар;

- бэйэтин туругун быһаарар (тоннум, тириттим, сылайдым, уо.д.а.);
- араас түгэннэргэ бэйэтин кыабын учуоттанар, сөптөөхтүк быһаарынар (олус үрдүк, дирин, ыарахан уо.д.а.);
- хатаастар, ыттар, сыылар, ойор түгэннэргэ сэрэхтээхтик туттар;
- ылыммыт соруудабын тиһэбэр тиэрдэр, үчүгэйдик онгорорго кыһаллар;
- анал дьарыкка, оонньууга ылбыт билиитин, сатабылын күннээҕи олоххо туһанар;
- араас өрүттээх оонньуулары көбүлүүр, тэрийсэр, бэйэтэ айан оонньуур;
- тулуурдаах, дьулуурдаах буоларга кыһаллар;
- дьыннээх оонньуурдары, тэриллэри маһынан, атын малларынан солбуйан бэйэтэ айан оонньуур;
- сатаабат, билбэт оҕолорго көмөлөһөр, сүбэлиир.

Кэрэ эйгэтигэр сыһыан

Соруга: Кэрэни сэнээрэр, дуоһуйар, кэрэхсиир, умсугуйар, кыабынан кыттар, айар дьобурун сайыннарыы, тус бэйэтин көрүүтүн сатаан биэрэрин ситиһии. Ийэбэ-абаба, сиргэ-уокка, төрөөбүт дойдуга, айылбаба таптал иэйиитин уһугуннарыы.

Ис хоһооно: уруһуй, оҥоһук, үгкүү, музыка, ырыа-тойук, норуот уус-уран айымньыта.

Быһаарар, араарар:

- ойуулуур-дьүһүннүүр искусство сүрүн өйдөбүллэрин быһаарар, араарар;
- уруһуйдуур тэрил арааһын, туттуллар аналын, туохтан оҥоһуллубутун;
- саха, нуучча норуоттарын кизгэтэр ойууларын;
- музыка көрүнгүн (классическай, норуот айымньыта, аныгы музыка) арааран билэр;
- улуус мелодистарын, ырыаһыттарын, Саха сиригэр композитордарын билэр;
- музыкальнай инструменнары билэр, тыаһынан араарар (хомус, дүнгүр, табык, кырыымпа, күпсүүр);
- ырыа (норуот ырыата, эстрада ырыата, классическай ырыа), үгкүү көрүнгүнэрин (вальс, полька, мазурка, оһуохай уо.д.а.) билэр;
- театр диэн тугун билэр, аналланын (эстрада, драм, опера, көр-күлүү, шоу, куукула, киинэ театрдары) араарар;
- телевидение программаларыгар оҕоҕо аналлаах киинэ, мультфильм, күрэхтэр, оонньуулар көстөллөр диэн араарар.

Сатыыр:

- бэриллибит соруудабы өйдүүр, былаанныыр, тэрийэр, онгорор, тиһэбэр тиэрдэр;
- туттубут тэрили, оонньуурун хомуйар, ууар;
- уруһуйдууругар, мэһийэригэр, сыһыарарыгар туруоруммут сыалын бэйэтэ талан арыйар, араас ньыманы, тэрили, матырыйаалы туттар;
- хоһоону, үгкүүнү, ырыаны, оруоллары ис санаатыттан, иэйиититтэн толорор;
- араас омук оонньуутун, ырыатын, үгкүүтүн, уус-уран айымньытын тэгниир, уратытын кэпсиир;
- бэйэтэ тугу сатыырын кэпсиир, көрдөрөр, сыаналанар (мин сатаан ыллыбын, уруһуйдуубун, үгкүүлүүбүн, хоһоон аабабын, бырааһынньыкка кыттабын);
- атын оҕо, дьон ис туруктарын өйдөөн көрөр (үөрэр, хомойор, астынар, санааргыыр, сөбүлүүр), араарар, көрдөрөр;
- оҥоһуктары матырыйаалыттан көрөн ханнык искусство көрүнгэ буоларын быһаарар.

Айар:

- истибитин, көрбүтүн, ис санаатын уруһуйдаан, музыканан хамсанан көрдөрөр, ырыа-хоһоон, кэпсээн, остуоруйа айарга холоноор.

Олоҕор туттар:

- билбитин-көрбүтүн уруһуйугар, онгортон таһаарар айымньытыгар дыһуннэри, эттиктэри табыгастаахтык туһанан киэргэтэр;

- тулалыыр эйгэтин, хоһун киэргэтэ сатыыр;

- чугас дыонугар бэлэхтэри онгорор;

- санаатыттан, изиититтэн ыллыыр, үгкүүлүүр, уруһуйдуур, мэһийэр, аттарар, хамсанан уобарастары көрдөрөр;

- баҕатынан хомуска оонньуур, тойуктуур, оһуохайдыыр, олонхо геройдарын үтүктэр.

Соруга: Оҕо уйулҕатын уратытыгар сөп түбэһиннэрэн толкуйдуур, өйгө тутар, онгортон көрөр, кэпсэтэр, санаатын аһаҕастык этэр, айар дыоһурун, билэ-көрө сатыыр көбүн сайыннарыы.

Ис хоһооно: Ситимнээх санга, тулалыыр эйгэ, айылҕа, төрөөбүт дойду, ааҕарга бэлэмнээһин, уус-уран айымньы, ахсаан, экономика.

Билэр, интэриэһиргиир:

- төрөппүттэрин, аймахтарын, чугас ыалын, төрөөбүт дойдутун биллиилээх дыонун аатын-суолун, дыарыгын;

- төрөөбүт дойдутун символикатын;

- Россия, Саха сиригэр киир куораттарын;

- Саха сиригэр олоһор омуктары, кинилэр култуураларын;

- олоһор сиригэр, чугас сытар улуус, нэһилиэк аатын;

- улуһун, төрөөбүт сиригэр үөскээбитин туһунан номоһу, үһүэһи, кэпсээни;

- олоһор сиригэр-уотун ытык, кэрэ миэстэлэрин (музей, пааматынньык, театр, ыһыахтыыр сир), улахан күөл, өрүс аатын, чугастаагы сүрүн тэрилтэлэри;

- транспорт көрүгүннэрин;

- суукка чаастарын, нэдиэлэ күнүн, ыйдар ааттарын, дыл кэмин;

- айылҕаны харыстыыр сиэри-туому, кинилэр суолталарын;

- төрөөбүт дойдутун кыылын-сүөлүн, көтөрүн-сүүрэрин, үөнүн-көйүүрүн, балыгын аатын, үөскүүр, олоһор эйгэтин, үүнээһи араас көрүгүн;

- этии, тыл, сүһүөх, аһаҕас дорҕоон, бүтэй дорҕоон, дифтонг өйдөбүлүн, төрөөбүт тылын букубаларын;

- олохтоох автордар уонна Саха сиригэр суруйааччыларын ааттарын-суолларын, оҕоһо аналлаах айымньыларын;

- норуот тылынан айымньытын (олонхо, остуоруйа, таабырын, чабырҕах, өс хоһооно) уонна уус-уран айымньы сүрүн көрүгүннэрин (кэпсээн, хоһоон);

- ахсаан маңнайгы өйдөбүллэрин, киһи олоһор суолтатын;

- экономика, атыы-тутуу өйдөбүлүн;

- киһи айылҕа баайын туһаҕа таһаарытын;

- харчы дыон үлэтин түмүгэ буоларын;

- бэйэ бас билиитэ, кэлэктиип, уопастыба, судаарыстыба бас билиитэ диэн судургу өйдөбүлүн.

Араарар, тэҥниир, бөлөхтүүр:

- дыиэ тэрилиин, мал-сал, оонньуур, таңас-сап, иһит-хомуос, ас-үөл уратытын (өнгө,

быһыыта-таһаата, кээмэйэ, матырыйаала, хаачыстыбата, арааһа, анала);

- саха иһитин-хомуоһун, аһын-тангаһын, былыргы уонна аныгы олобун-дьаһабын;
- техниканы тас көрүнгүнэн, сылдыар (көтөр, устар, сүүрэр), туттуллар аналынан (таһаҕас тизэйэр-дьонутаһар массыына);
- кыылы, көтөрү-сүүрэри, үөнү-көйүүрү олорор, үөскүүр эйгэтинэн, аһылыгынан, туһатынан;
- дьыл кэминэн тыынар тыыннаах уларыыларын, эйгэтигэр сөп түбэхэрин, ууһуур-тэнийэр уратытын;
- үүнээйи араас көрүнгүн уратытынан (мас, талах, от, сибэкки), үүнэр сиринэн, туһатынан (эмтээх, сиэнэр-сиэммэт, дьааттаах);
- айылҕа көстүүлэрин, дьыл кэмин уларыыларын;
- уһун, кылгас аһаҕас дорҕоон; дифтонг уонна аһаҕас дорҕоон; аһаҕас, бүтэй дорҕоон этиллиитин;
- пааралаһар бүтэй дорҕооннору (б-п, с-ш, х-ҕ, ҥ-н, г-к, д-т);
- айымньы сажаланыытын, сүрүн чааһын, бүтүүтүн;
- чыыһыла эрээтин састаабын араарар, тэнниир;
- эттик быһыытын, кэринин, ыйааһынын, ахсаанын араас ньыманы туттан быһаарар, тэнниир, чаастарга араарар, холбуур;
- задача усулуобуйатын уонна ыйытыгын;
- табаар сыаната туохтан тутулуктаабын (табаар хаачыстыбатыттан, төһө элбэбиттэн уо.д.а.);
- ороскуот уонна барыыс суолтатын;
- тыа хаһаайыстыбатын уонна промышленность үлэтин уратыларын;
- сайынҥы уонна кыһынҥы үлэлэр ис хоһооннорун, суолталарын.

Кэпсиир, быһаарар:

- предмети, айылҕа көстүүтүн тылынан ойуулуур;
- бэриллибит тиэмэ тула кэпсэтэр;
- истибитин-көрбүтүн, айылҕаҕа сылдыбытын кэпсиир, сонунун үллэстэр;
- биир эбэтэр хас да хартыына ис хоһоонун ситимнээн кэпсээн толкуйдуур;
- онгоһугун, уруһуйун, үлэтин, кэтээн көрүүтүн түмүгүн кэпсиир, хайдах онгорбутун быһаарар;
- бэйэ кырдьыгын дакаастыыр;
- ойууну, альбому, кинигэни, сурунаалы сэргээн көрөр, санаатын этэр;
- тугу билиэн баҕарарын чопчулаан ыйыталаһар;
- айан кэпсиир;
- этии хас тылтан турарын быһаарар;
- тылы сүһүөбүнэн, дорҕоонунан ырытар;
- дорҕоон, сүһүөх эбэн тылы уһатар, кубулулар, дьайыытын быһаарар;
- уһун, кылгас этиини тэнниир, бэриллибит схеманан эбэтэр тылларынан этии толкуйдуур;
- айымньы ис хоһоонунан кэпсэтиигэ кыттар, ыйытар уонна ыйытыга хоруйдуур;
- айымньы геройдарын куһаҕан, үчүгэй быһыыларын сыаналыыр;
- айылҕа көстүүтүн ойуулуур, сыһыанын этэр;
- күннээҕи олобуттан ахсаанҥа холобурдары толкуйдуур;
- задача усулуобуйата, ыйытыыта диэн быһаарар, суоттуур;

- табаары, өгөнү оноруу туһатын кэпсиир;
- сахалар төрүт дьарыктара сүөһү-сылгы иитиитэ буоларын өйдүүр, кэпсиир.

Сатыыр:

- тыллары таба ситимниир;
- туһааннаах тылы-өһү кэмигэр туттар;
- биир, утары суолталаах тылы була оонньоур;
- хайааһын хаһан, ханна, хайдах буоларын чопчулуур;
- ыйытыга хоруйдаан этиини ситэрэн, тэнитэн биэрэр;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык сангарар;
- дорҕоону арааран истэр, бэлиэтиир;
- кылгас тылы, сүһүөбү ааҕар;
- тэтэрээт сурааһынын тутуһан, буукуба элеменнэрин суруйар, оһуору уруһуйдуур;
- бэчээтинэйинэн суруллубут буукубалары көрөн араарар;
- кырыллыбыт буукубанан, кубигынан тылы суруйар;
- айымньы ис хоһоонун өйдүүр, ырытыһар, санаатын үллэстэр;
- хоһоону өйтөн ааҕар;
- истибит айымньытын оруолунан үллэстэн оонньоур, персонажтарыгар сыһыанын куолаһынан тириэрдэр;
- айылҕаны кэтээн көрбүтүн бэлиэтиир;
- эбэр, көбүрэтэр, суоттуур, өлүүскэлэргэ араарар, тэнниир;
- толкуйдааһыннаах задачаны суоттуур;
- эттик үрдүгүн, устатын, туоратын табыгастаах ньыманан кээмэйдиир;
- убаҕас эттиги мээрэйдиир.

Олоҕор туттар:

- улахан киһини, оҕону кытта сатаан кэпсэтэр;
- дьон сангатын өйдөөн истэр;
- иһирэх тылы туттар;
- оонньоу ис хоһоонун сайыннарар, тупсарар, тэрийэр;
- айылҕаҕа, дьон мустар сиригэр, уулуссаҕа сылдыһы сиэрин тутуһар;
- дьыэ иһигэр-таһыгар туох уларыһытын өйдөөн көрөр, быһаарар, кыабынан көмөлөһөр;
- кинигэ ойуутун-бичигин сэргээн көрөр, билэр буукубаларын ааттыыр;
- тэттик хоһоону, остуоруйаны кэпсиириттэн дуоһуйар, дьоро киэһэ, бырааһынньыкка үөрэ-көтө кыттар;
- айымньы ис хоһоонугар сыһыанын этэр, уруһуйдуур, оонньоур;
- тылы дорҕоонунан уларыта, саҕа тылы толкуйдуу оонньоур;
- күннээҕи олоҕор тулалыыр эттик ахсаанын ааҕар, суоттуур, кэмниир, мээрэйдиир, үллэрэр;
- дьыэ кэргэн үбүн тыыраһыгар кыттыһыны ылар, кэмчилээн туттар.

Майгы-сигили, сиэр-үгэс

Соруга: Бэйэтигэр, тулалыыр эйгэҕэ сөптөөх сыһыаны уонна бодоруһуу сиэрин ингэри.

Ис хоһооно: тулалыыр эйгэҕэ сыһыан, бодоруһуу, майгы-сигили, бэйэҕэ сыһыан.

Быһаарар, кэпсиир:

- үчүгэй, куһаҕан, аһыһы, сиэр, сэт-сэмэ диэн тугун;

- кыабынан толоруохтаах эбээһинэһин;
- остуолга олоруу, аһааһын сиэрин-туомун;
- эбэрдэлэһии, быраһаайдаһыы сиэрин-туомун;
- дьон бэйэ-бэйэтигэр сыһыанын, хардарыта көмөлөсүһүү, истинг сыһыан суолталарын;
- оҕону атаҕастаабатын, бэйэтин атаҕастаппатын;
- билэр, билбэт дьону кытта бодоруһуу уратытын;
- эбэрдэлэһии, көрдөһүү, махтаныы, аһыныы, харыһыйыы, көмүскэнии, кыбыстыы уратыларын.

Сатыыр:

- майгы-сигили өйдөбүллэрин араарар;
- бэйэтэ онгорор дьайыыларын быһаарар;
- сиэри-үгэһи кыабынан өйдүүр уонна тутуһар;
- дьонго-сэргэбэ сылдыһытыгар бэйэтин сатаан салайынар;
- бэйэтин сатаан дьаһанар, чэнчистик, сэмэйдик туттар;
- дьон үлэтин түмүгүн сыаналыыр, харыстыыр;
- кыыс-уол уратытын тутуһан кыабынан көмөлөһөр, бэриллибит соруудабы кэмигэр толорор;
- тэннээхтэриниин эйэлээхтик оонньуур, бодоруһар;
- иһирэх тылы туттар;
- тулалыыр эйгэбэ, айылҕаба харыстабыллаахтык сыһыаннаһар;
- дьон-сэргэ ортотугар тутта-хапта сылдыһы быраабылатын тутуһар;
- атын омук дьонун убаастыыр, билэ-көрө сатыыр;
- үчүгэһи-куһаҕаны араарар, сыаналыыр;
- атын киһи ис туругун өйдүүр, сыаналыыр, убаастыыр;
- бэйэтин баҕа санаатын кыана туттар, эппиэтинэһин өйдүүр;
- саҕалаабыт оонньуутун, үлэтин тиһэбэр тиэрдэргэ дьулуһар;
- сэрэхтээх буолуу быраабылатын тутуһар;
- ис изиитин, санаатын атын киһи ылынарын курдук этэр;
- дьон, оҕо күлүү гынарын, эбэтин өйдөөн сатаан көмүскэнэр;
- кырдыаҕас дьон сүбэтин-такайытын, сэмэлээһинин, алгыһын ылынар.

Олоҕор туттар:

- оҕо дьэтин дьонун ытыктыыр, кыабынан көмөлөһөр, тапталын биллэрэр;
- кыыс, уол айылгытын уратытынан бэйэтин көрүнэр, харыстанар;
- дьэ ис-тас үлэтигэр кыттыһар, санаатыттан көмөлөһөр;
- оҕолору кытта тапсан оонньуур;
- билэр, билбэт киһитин, оҕону кытта табыгастаахтык бодоруһар;
- норуот олоҕун укулаатын билэ-көрө сатыыр, тутуһар.

1.2 ОСКУОЛАҔА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОҔО САЙДЫЫТЫН СЫЛЫКТААҔЫН

(Оҕо саадын коллектива бэйэтэ быһаарытынан үлэтигэр туттарыгар)

Чинчийи хайысхалара:

1. Оскуолаҕа киирэр оҕо сүрүн уонна дэгиттэр үөрүйэхтэрин сылыктааһын:
 - Чөл турук. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстаныы, сэрэхтээх буолуу туһунан сүрүн өйдөбүллэри олохсутууну сылыктааһын.

- Төрүт култуура. Сиэр-үгэс олохсуйуутун, норуот кутун-сүрүн, үтүө өйүн-санаатын ингэри-ниитин, ийэ тылга, атын омук култууратыгар интэриэс үөскээһинин сылыктааһын.

- Тобуллабас өй. Сүрүн үөрэнэр үөрүйэбин, билэр-көрөр баҕатын, тобулук өйүн сайдыытын сылыктааһын.

2. Сиэр-майгы сайдыытын сылыктааһын.

3. Иитэр-сайыннарар эйгэни сылыктааһын.

Чөл турук

а) Кэрэ сэбэрэлээх, чэнчис буоларга эйиэхэ туох нааданый? Баар маллартан талан ыл.

Тэрилэ: суунар-тараанар тэриллэри (сиэркилэ, былатыак, соттор уо.д.а) сэргэ араас оонньуурдар, үөрэхтээбириннэрэ, кинигэлэр.

Түмүк: сөптөөх тэрили хомуйдабына - 2 балл, сыһыана суох малы ыллабына эбэтэр биир-икки мал умнууга хааллабына 1 балл.

б) Олорор дэриэбинэн, улуунун аатын, дьиэн аадырыһын, телефонун нүөмөрүн эт.

Түмүк: барытын толору ааттаабына 2 балл, ситэ эппэтэбинэ 1 балл, хаста да буккуллар, үгүстүк мунаарар түгэнигэр балл турбат.

в) Киһи доруобуйатыгар буортуну уонна туһаны онгорор ойуулары тус туһунан наардаа.

Тэрилэ: 10-15 араас ойуу (табах, арыгы, зарядкалыы сылдыар оҕо, фрукта, оҕуруот аһа уо.д.а)

Түмүк: барытын сөпкө наардаатабына - 3 балл, биридэ сыыстабына - 2 балл, онтон ыарырҕаттабына - 1 балл.

г) Киһи издээнгэ эбэтэр алдьархайга түбэстэбинэ, суһаллык көмө онгорор ханнык тэрилтэлэри билэбиний? Ханнык телефонна эрийэргин билэбин дуо? (Суһал көмө, баһаарынай сулуоспа, милииссийэ, МЧС)

Түмүк: барытын таба эттэбинэ - 2 балл, бэйэтин өттүттэн эбии сөптөөх эпπιэт биэрдэбинэ - 1 балл эбиллэн биэрэр, биридэ сыыстабына - 1 балл)

д) Светофору уруһуйдаа. Хас биирдии өнгүгү сэрэтэрин быһаар.

Тэрилэ: илиис, араас өгнөөх харандаастар.

Түмүк: барытын таба уруһуйдаатабына, сөптөөх быһаарыы биэрдэбинэ - 3 балл, өгүн бутуйан уруһуйдаатабына, ол эрэри сөпкө быһаардабына - 2 балл, ыарырҕатар түгэнигэр балл турбат.

е) Оонньуу сылдыан албас илиигин кыра соҕустук хайа тардыбыккын, хаан тахсыбыт. Бастаан туугуныан этэй?

Түмүк: Бастагы көмөнү бэйэтэ онгостор - 2 балл, дьонго этэр - 1 балл.

ж) Сэрэхтээх буолуу ханнык быраабылаларын билэбиний?

Түмүк: алтаттан үөһэ быраабыланы эттэбинэ - 3 балл, 4-5 быраабылаба - 2 балл, онтон аллара - 1 балл.

з) Доруобай буоларга ханнык харыстанар уонна чэбдигирдэр сиэри тутуһуохха сөбүй?

Түмүк: режим, зарядка, чэнчистик туттуу, аһылык, харыстанар дьаһаллар тустарынан сиһилии кэпсээтэбинэ - 3 балл, бири ээ эмэ көтүттэбинэ, ситимнээн сиһилии кэпсээбэтэбинэ - 2 балл, улахан киһи көмөтүнэн быһыта-орута сангаран кэпсиир түгэнигэр - 1 балл.

и) Ханнык сахалыы хамсанылаах оонньуулары билэбиний?

Түмүк: 5-6 оонньууну ааттаабына - 3 балл, 3-4 оонньуу - 2 балл, 1-2 оонньуу - 1 балл.

Оџо чөл туругун таһымын быһаарыы

Үрдүк таһым (19-24 балл).

Бэриллибит сорудахтарга толкуйдаан, холкутук туттан толору хоруйу биэрэр. Ситимнээн сиһилии кэпсиир. Улахан киһи көмөтүн эрэйбэт. Ыйытыыны өйдөөбөтөбүнэ хатылыырга көрдөһүөн сөп. Д, Е, Ж, З сорудахтарга бэйэтин тус санаатын этэр, быһаарыылары, түмүктэри онгорор. Бэйэтиттэн эбэн, ситэрэн кэпсиир. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр, туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин өйдүүр.

Орто таһым (14-18 балл).

Улахан киһи көмөтүн эрэйбэт эрэри сорудабы ситимэ суох биир икки эрэ этиинэн быһаарар. Д, Е, Ж, З сорудахтарга сорох түгэнгэ быһаарыы биэрбэт, тугу саныырын ситэ эппэт. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр эрэри туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин ситэ быһаарбат.

Намыһах таһым (13 баллтан аллара).

Улахан киһи көмөтүгэр, хос быһааран биэриитигэр наадыар, бэйэтиттэн эбэн кэпсээбэт. Д, Е, Ж, З сорудахтарга бэйэтин тус санаатын сатаан эппэт, быһаарыылары, түмүктэри кыайан онгорбот. Бэйэтиттэн эбэн кэпсиир дьоһура ситэ сайдыбатах. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр эрэри туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин сатаан быһаарбат.

Төрөөбүт дойду. Төрүт култуура.

а) Дойду былаабын, дьаралыгын ойуутун булан көрдөр.

Тэрилэ: олорор улуунун, Саха Өрөспүүбүлүкэтин, Арасыыа уонна биир атын омук дойдутун былаахтарын, дьарылыктарын ойуулар.

Түмүк: Көмөтө суох барытын сөпкө буллабына - 2 балл, улахан киһи көмөтүнэн – 1 балл, хаста да бутулуннабына балл турбат.

б) Эн ханнык омукуунуй? Өссө атын ханнык омукары билэбиний?

Түмүк: хас биирдии эппиэккэ 1 балл бэриллэр.

в) Доһордоһуу, доһор туһунан ханнык өс хоһооннорун билэбиний? Эппит өс хоһоонун ис суолтатын быһаар.

Түмүк: Хас биирдии этиллибит өс хоһоонугар 1 балл, ис хоһоонун таба быһаарар түгэнигэр түмүк баллыгар эбии 2 балл эбиллэр.

г) Ханнык баһарар норуот айылҕаны харыстыыр үгэстээх, сахаларга эмиэ баар. Ханнык үгэһи билэргин уруһуйдаа.

Тэрилэ: илиис кумаабы, харандаас.

Түмүк: ис хоһоонун арыйдабына 2 балл бэриллэр.

д) Ханнык фольклор көрүнгүн билэбин, ааттаа. Холобурдаа.

Түмүк: фольклор бары көрүнгүн ааттаатабына - 3 балл, улахан аңарын – 2 балл, 4-5 көрүнгэ холобурдаатабына эбии 1 балл бэриллэр.

е) Ыһыах диэн тугуй? Ыһыабы ойуулуур тыллары ааттаталаа. Атын омук ханнык бырааһынньыгын билэбиний?

Түмүк: Ыһыах туһунан сүрүн өйдөбүлү эттэбинэ, ойуулуур тыллары буллабына (сайыны көрсүү, алгыс, оһуоһай, кымыс иһиитэ, ат сүүрдүүтэ уо.д.а) - 2 балл, ситэтэ суох хоруйга – 1 балл, атын омук үгэскэ киирбит бырааһынньыгын ааттаатабына эбии 1 балл бэриллэр.

ж) Саха норуота дьиэбэ-уокка сылдьан тутуһар ханнык үгэстэрин билэбиний? Ханнык үгэһи билэргин уруһуйдаа.

Тэрилэ: илиис кумаабы, харандаас.

Түмүк: уруһуйун ис хоһоонун арыйдабына 2 балл бэриллэр, ис хоһоонун, суолтатын арыйбат түгэнигэр 1 балл.

Оҕо билиитин төрүт култуураҕа сыһыанын таһымын быһаары

Үрдүк таһым (20 баллтан үөһэ).

Бэриллэр сорудахтары, ыйытылары толкуйдаан, болжомтолоохтук улахан киһи көмөтө суох толорор. Г, Д, Е, Ж сорудахтарга биэрбит хоруйун ис суолтатын быһаарар, ситимнээн кэпсиир, бэйэтин олоҕор буолбут түгэннэри холобур туттар.

Орто таһым (16-19 балл).

Бэриллэр сорудахтары, ыйытылары улахан киһи көмөтө суох толорор. Г, Д, Е, Ж сорудахтар хоруйдарын ис суолтатын ситэ арыйбат. Ситимэ суох быһаарылары биэриэн сөп. Бэйэтин олоҕор буолбут түгэннэри тирэх онгостубат.

Намыһах таһым (15 баллтан намыһах).

Улахан киһи көмөтүн, эбии быһаарылары кэтэхэр. Г, Д, Е, Ж сорудахтарга биэрбит хоруйдарын ис суолтатын быһаарбат. Сорох ыйытыларга эппиэт биэрбэт эбэтэр биир икки эрэ тылынан хоруйдуур. Олоххо буолбут түгэннэрин тирэх онгостубат.

Тобуллаҕас өй

Айар, өйгө онгорон көрөр дьоһур

Бэриллибит фигураҕа эбии айан оноһукта онор.

Тэрилэ: А4 кумаабыга биир геометрическай фигура уруһуйа, араас өгнөөх харандаас.

Түмүк: 5-6 бытархай деталлаах, араас өгүнэн киэргэтиллибит буоллабына - 3 балл, 4-3 деталлаах, ситэтэ суох кыраскалаах – 2 балл, 1-2 деталлаах – 1 балл.

Өйгө тутан хаалар дьоһур, болжомто

Туох уларыбытын таай.

Тэрилэ: остуолга 5 араас оонньуур ууруллар. Оҕо 1 мүн. болжойон көрөрүгэр сорудах бэриллэр. Ол кэнниттэн оҕо көрбөт кэмигэр оонньуурдар миэстэлэрин атастаһыннарыллар. Оҕо ханнык оонньуур миэстэтэ уларыбытын таайахтаах.

Түмүк: оонньуу 3 төгүл ытыллар. Биир сырыыга икки оонньууру тэнгинэн миэстэтин уларытаахха сөп. Маны таайбыт оҕо 3 балл, иккитэ 1 оонньуур уларыбытын таайбыт оҕо 2 балл.

Ылынар, сылыктыыр үөрүүх

Тарбахтарын иминэн туохтан оноһуллубутун бил уонна быһаар.

Тэрилэ: мөһөөччүк иһигэр тимиртэн, өстүөкүлэттэн, мастан, түүттэн, тагастан оноһуллубут предметтэр.

Түмүгэ: барытын сөпкө таайдабына - 2 балл, 1-2-тэ сыыстабына - 1 балл, хаста да бутулуннабына балл бэриллбэт.

Амсай. Туох аһый, таай.

Тэрилэ: минньигэс, аһы, туустаах астар (5-6).

Түмүк: барытын сөпкө таайдабына - 2 балл, 1,2 сыыстабына - 1 балл, хаста да бутулуннабына балл бэриллбэт.

Иһит. Туох тыаһай, быһаар.

Тэрилэ: магнитофонна уһуллубут дудочка оонньуур, кумааҕы хачыгырыыр, уу таммалыыр, тыал түһэр, этин этэр, хаар хаачыргыыр тыастара, сылгы кистиир, ынах мангырыыр саҥата.

Түмүк: барытын сөпкө таайдаҕына 3 балл, 2 сыыһаҕа - 2 балл, хаста да бутулуннаҕына балл турбат.

Сытырҕаа. Тугуй, таай.

Тэрилэ: луук, оҕурсу, дьаабылака, мыыла, шоколад, сибиэһэй хаһыат.

Түмүк: барытын сөпкө таайдаҕына - 2 балл, биирдэ сыыстаҕына - 1 балл.

Билэ-көрө сатыыр көбө

Кимиэхэ туох тэрил наадатын наардаан уур.

Тэрилэ: араас идэлээх дьон ойуута, кинилэргэ сөптөөх туспа карточкаҕа туттар тэриллэр ойуулаара (6-7 араас идэ).

Түмүк: барытын сөпкө уурдаҕына - 3 балл, 1-2 сыыстаҕына - 2 балл, хаста да бутулуннаҕына балл турбат.

Сорудаҕы истэр, ылынар уонна толорор дьоһура

Тэтэрээт килиэккэтин тутуһан үлэлээ. Мин хайа диэки хас килиэккэни сурааһынныыргын этэн иһиэм, ону эн илиискэ көнө сурааһынынан тардан ис. Хас килиэккэни тардаргын эмиэ этиэм. Тардан бүттэххинэ салгыы хайа диэки бараргын этэрбин кэтэһэн олоҕор, онтон сорудахпын салгыы толоруон.

Диктант: 3 килиэккэни үөһэ бар, 3 килиэккэни уҥа диэки, 1 килиэккэни аллара, 2 килиэккэни хангас диэки, 1 килиэккэни аллара, 1 килиэккэ уҥа диэки тарт, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэ уҥа диэки, 3 килиэккэ үөһэ, 3 килиэккэ уҥа, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэ ханас, 1 килиэккэ аллара, 1 килиэккэ уҥа диэки, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэни уҥа диэки тарт.

Тэрилэ: 1 кылааска туттуллар килиэккэ тэтэрээт илииһэ, уруучука.

Түмүк: сөпкө толордоһуна – 3 балл, килиэккэ таһынан тартаҕына, 1-2 албастаах буоллаҕына – 1 балл.

Толкуйдуур дьоһура

Ордугу бул. Тоҕо?

-сибиитэрэ, саппыкы. Ырбаахы, ыстаан (саппыкы)

-чымадаан, суумка, кинигэ, рюкзак (кинигэ)

-чэй, ыскаатар, килиэп, кэтилиэт (ыскаатар)

Тэрилэ: ыйытыыга сөп түбэһэр ойуу.

Түмүк: сөп эппиэт аайы 1 балл.

Уратытын быһаар:

-тайах уонна таба тугунан маарыннаһалларый?

-бэс харыйаттан туох уратылааҕый? Тугунан маарынныырый?

-адьырҕа кыыл туох уратылааҕый?

Түмүк: үс-түөрт маарыннаһар өрүтүн, быһаарыытын сөпкө эттэбинэ 2 балл, биир-икки майгыннаһар өрүтүн эттэбинэ 1 балл, сорудаҕын сатаан онорботоһуна эбэтэр киһиэхэ өйдөммөт гына кэпсээтэбинэ балл ылбат.

Оџо тобуллаџас өйүн таһымын быһаары

Үрдүк таһым (21-26 балл).

Сорудаџы биэрэр кэмнэ болџомтолоохтук истэр, таба толорорго интэриэстээх. Улахан киһи көмөтө суох онгорор, мунаардаџына чуолкайдыыр ыйытылары биэриэн сөп. Үлэлиир кэмигэр тус бэйэтин ньыматын, сатабылын буларга кыһаллар. Анал дьарыкка, оонньуу кэмигэр ылбыт билиитин, сатабылын туһанар. Толкуйдаан онгоро сатыыр, бэйэтигэр эрэллээхтик туттар, саџалаабытын тиһэџэр тиэрдэргэ кыһаллар. 1 сорудаџы толороругар араас дьүһүнү дьүөрэлээн туттар, үлэтэ элбэт деталлаах. 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толорор кэмигэр чинчийэр, ырытар, сылыктыыр, тойоннуур, бэйэтин сыаналыыр тыллары тоџоостоохтук туттар, алџааһын тутта көннөрөр. Онорбут үлэтиттэн астынар, дуоһуйууну ылар.

Орто таһым (15-20 балл).

Сорудаџы толорор кэмигэр улахан киһиттэн тирэх көрдүүр, хос хатылыырыгар көрдөһөр. Сорудаџы биэрэр кэмнэ болџойон истэр эрэри, бэйэтигэр соччо эрэлэ суохтук туттар. Күннээџи олохтон ылбыт билиитин, сатабылын тирэх онгосторго кыһаллар. Толкуйдаан онгоро сатыыр эрэри бытааннык хоруйдуур. 1 сорудаџы толороругар бытархай детала, дьүһүнэ аџыйах, 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толорор кэмигэр ырытар эрэ тыллары туттуон сөп. Алџааһын тутта көннөрөр.

Намыһах таһым (14-тэн аџыйах балл).

Хас да сырыыга ыйытыыны ситэ өйдөөмүөн сөп, ситэтэ суох эппиэттэри биэрэр. Бэйэтигэр эрэлэ суохтук туттар. Сорудаџы толороругар улахан интэриэһэ суох, тиэтэиэн, тиһэџэр тиэрдимиэн сөп. 1 сорудаџы толороругар уруһуйун ис хоһооно дьаданы, биир эрэ дьүһүнү туттуон сөп. 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толороругар саңата суох оноруон, биирдии тылынан эппиэт эрэ биэриэн сөп.

Сиэр-майгы сайдыытын сылыктааһын

Майгы-сигили

а) Этиини иһирэх тыл көмөтүнэн ситэр:

- Ийээ, бачыыҥкабын....

- Коля, харандааскын...

- Эт эрэ..... хас чаас буолла?

Түмүк: сөптөөх тыллары таба туһанан саңардаџына 2 балл, биир сырыыга хоруй биэрбэтэџинэ 1 балл.

б) Дьон майгытын сирэйгинэн-хараххынан ойуулаан көрдөр:

- кыыһырбыт;

- үөрбүт;

- хомойбут;

- сэргээбит;

- санаата түспүт;

- мичээрдээбит.

Түмүк: сорудаџы кыбыстыбакка ис өйдөбүлүн таба биэрэр түгэнигэр 2 балл, мунаарар, уһуннук толкуйга түһэр, ситэ арыбат түгэнигэр 1 балл, 2-3 сырыыга тугу да көрдөрбөт түгэнигэр балл турбат.

в) Үтүө уонна куһаҥан кэмэлдьилээх киһи туһунан өс хоһоонун эт. Суолтатын быһаар.

Түмүк: 4-5 өс хоһоонун этэн суолтатын быһаардаџына 3 балл. Өс хоһоону этэр, сорох сырыыга суолтатын быһаарбат түгэнигэр 2 балл, 1-2 өс хоһоону этэр, суолтатын быһаарбат 1 балл.

г). Куһаҕан уонна үчүгэй өйдөбүллэри быһаар. Улахан киһи ыйыты биэрэр, оҕо хоруйдуур.

- оҕо ийэтигэр көмөлөһөрө....? (үчүгэй)
- уулуссаҕа оонньуура....? (куһаҕан)
- уотунан оонньуура?
- эйэбэс оҕо?
- тарбаҕын эмэрэ?
- иллээх оҕолор?
- уулуссаҕа бөбүүһүрө?
- театрга, музейга улаханник айдаарара?
- доҕоругар бэлэх биэрэрэ?

Түмүк: барытыгар сөп эппиэт – 2 балл, биирдэ сыыстабына - 1 балл.

д) Биир эмэ сөбүлүүр оонньуун быраабылатын кэпсээ.

Оҕоҕо бэриллэр ыйытылар: оонньуу быраабылатын тоҕо тутуһабыт? Арай быраабылата суох буоллун? (оонньуу ханнык баҕарар көрүнгэ буолуон сөп: остуол, хамсанылаах)

Түмүк: быраабылатын сиһилии кэпсээтэбинэ, ыйытыларга сөптөөх хоруйу биэрдэбинэ – 3 балл, быраабылатын билэр эрэри ыйытыларга ситэтэ суох эппиэттиир түгэнигэр – 2 балл, хайдах оонньуурун эрэ кэпсиир, ыйытыга ситэтэ суох эппиэттиир – балл турбат.

е) Соридаҕа: дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы ханнык быраабылаларын билэбиний?

Түмүк: алтаттан үөһэ быраабыланы эттэбинэ - 3 балл, 4-5 быраабылаҕа – 2 балл, онтон аллара - 1 балл.

ж) Түгэни ырыт: таһырдыа соҕотоҕун оонньуу сылдыһыккын. Арай эн аттыгар биир билбэт оҕонтиийэн кэлбит. Саната суох эн хайдах оонньуургун көрөн турбут.

Ыйытылар: Кинини кытта эн хайдах билсиэн этэй? Тугу ыйыталаһыан, кэпсэтиэн, оонньуон этэй? Эбэтэр хайыан этэй? Ол туһунан кэпсээннэ онор эрэ.

Түмүк: иһирэх уонна бодоруһар тыллары туттар, ыйыталаһар, бииргэ оонньуурга ынгыар, ситимнээн кэпсиир – 3 балл, судургутук кэпсэтэр, тута оонньото ынгыар – 2 балл, аҕыйах тылынан ыйыталаһар, бииргэ оонньуурга ынгырбат - 1 балл.

Оҕо сизэр-майгы өттүнэн сайдыытын таһымын быһаарыы

Үрдүк таһым (15-18 балл).

Үтүө-мөкү өйдөбүллэри, киһи ис туругун араарар, көхтөөхтүк кыттар. Дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы сүрүн быраабылаларын билэр. Иһирэх уонна бодоруһар тыллары кэпсиригэр табыгастаахтык туттар. Бэрээдэк уонна быраабыла диэн өйдөбүллэри билэр, тоҕо наадатын сатаан быһаарар. Тылын саппааһа баай, ситимнээх саната сайдыбыт.

Орто таһым (11-14 балл).

Үтүө-мөкү өйдөбүллэри билэр, дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы сорох сүрүн быраабылаларын ситэ билбэт, тоҕо тутуһулуохтааҕар улахан болҕомто уурбат. Иһирэх уонна бодоруһар тыллары аҕыйахтык туттар. Бэрээдэк уонна быраабыла өйдөбүллэри билэр эрэри сороҕор тоҕо наадатын ситэ быһаарымыан сөп. Ситимнээн кэпсиригэр ыарырҕатар.

Намыһах таһым (10 баллтан аллара).

Ыйытыларга хоруйдууругар улахан киһи көмөтүн эрэйэр, бодоруһар сатабыла ситэ

сайдыбатах, тылын саппааһа абыйах, ситимнээх сангата ситэ сайдыбатах, сүрүн быраабылалары билэр эрэри тоҕо тутуһуохтаабын үгүс сырыыга быһаара сатаабат, киһини кытта кэпсэтиригэр мункуктук туттар, сангата кыра.

Сэһэргэһии

(С.Банков методикатынан)

Сыала: Сизэр-майгы өттүнэн сайдыытын сылыктааһын.

Сылыктааһын оҕону кытта биирдиилээн ытыллар. Күнгэ биир түһүмэх ытыллар.

Бастагы түһүмэх.

1. Толору ааккын, баһаалыста, эт (араспаанньата, аата, абатын аата).
2. Аҕан, ийэн толору аатын билэбин дуо? Ааттаа.
3. Аҕан, ийэн ханна үлэириллэрий? Кинилэр курдук буолуоххун баҕарабын дуо? Тоҕо?
4. Учуутал, быраас, иистэннэн тугу гыналларың? Онтон атыгыһыт, милиционер?
5. Сааһын хаһый?
6. Эдьийдээххин, балыстааххын дуо? Убай, быраат баар дуо? Бииргэ төрөөбүттэринг дуу, тастың дуу? Хайалара аҕаның, балыһый? Ону хайдах быһаардың?
7. Сизэр-майгы ханнык быраабылатын билэбиний? Ону хайаан да тутуһаллар дуу, биирдэ эмэ дуу?
8. Эн санааҕар, дьиэҕэр, оҕо саадыгар эйиигин тоҕо таптыылларың?
9. Эн тугу сыһа оноробун дии саныгың? Ону хайдах көннөрүөххүн сөбүй?
10. Оҕолор оскуолаҕа тугу гыналларың?
11. Оскуолаҕа киириэххин баҕарабын дуо? Тоҕо? Киһи тоҕо ааҕар, суруйар, суоттуур буолуохтаабың?
12. Ыт оҕото атабын суола муостаҕа хааллабына тугу гынааххыңый?
13. Улааттаххына ким буолуоххунуй?
14. Хайдах киһи буолуоххун баҕарабыңый?

Иккис түһүмэх.

1. Олеса - украинка, Чубо - молдаванин (национальнай көстүүмнээх оҕолор ойуулар), оттон эн омугун? Тоҕо итинник саныгыңый?
2. Арай эн атын дойдуга күүлэйдии барбыккын, ийэбин олус ахтыбыккын, сурук суруйарга санаммыккын. Ханнык аадырыска суруккун ытыаххыңый?
3. Төрөөбүт сириң аатын билэбин дуо?
4. Ханнык дойдуга олоробунуй?
5. Россияттан атын ханнык дойдулар баалларың?
6. Ханнык дойдуга олоруон этэй? Тоҕо?
7. Дьон эйэлээхтик, дьоллоохтук олороллоругар тугу гынаахха сөбүй?
8. Сэри диэн тугуй? Туох куһаҕаннаабың? Эйэ диэн тугуй?
9. Эн доҕордооххун дуо? Тугу гынаң этэй, өскөтүн:
 - а) дьарык кэмигэр иитээччи ыйытыгыгар хоруйдаабатабына?
 - б) кими эмэ атаҕастаатабына?
 - в) ким эмэ кинини атаҕастаары гыннабына?
10. Эн атын киһи кинигэтин албас хайа тарпыккын. Ким да көрөбөтөх. Тугу гынааххыңый?
11. Ийэбинэн автобуһунан айаннаан иһэбин, олус сылайбыккын. Ийэн улахан суумка тутуурдаах. Түннүк таһыгар миэстэ босхолонно. Эн хайыаң этэй?

Үнүстүгүмэх. Түгэни олохтооһун.

Хамсаныылаах оонньуу «Атаххын инчэтимэ»

Сыала: Күрэхтэһии кэмигэр оҕолор бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсүһүүлэрин, сизрдээх быһыыларын кэтээн көрүү.

Ис хоһооно. Оҕолор икки бөлөххө арахсаллар. Хос ортотугар кута ойууланар. Бөлөхтөргө кутаны туоруурга аналлаах 3 хаптаһын бэриллэр. Хамаандалар хаптаһыннары хардары-таары ууран кута нөнгө түргэнник туоруурга күрэхтэһэллэр. Ол кэмнэ ыытааччы мүччүргэннээх түгэни олохтуур - кута ортотугар биир оҕо 2 хаптаһына «тимирэн» хаалар (ыытааччы 2 хаптаһыны ылар). Бүтүгэнгэ оҕолор сыһыаннарын кэтээн көрүллэр.

Түмүгү таһаарыы

Бастакы түгүмэх.

1. Араспаанньатын, аатын, аҕатын аатын толору эттэҕинэ – 3 балл; Араспаанньатын, аатын эрэ эттэҕинэ – 2 балл, аатын эрэ ааттаатаҕына – 1 балл.

2. Аҕатын, ийэтин аатын толору эттэҕинэ – 3 балл;

Араспаанньатын, аатын эрэ эттэҕинэ – 2 балл, аатын эрэ ааттаатаҕына – 1 балл.

3. Аҕата, ийэтэ ханна, тугу үлэлииллэрин быһаардаҕына, ыйытыга толору эппиэттэҕинэ - 5 балл; Үлэлиир сирдэрин ааттыыр, ыйытыга ситэтэ суох хоруйдуур буоллаҕына – 3 балл, ситэ билбэт буоллаҕына – 1 балл.

4. Идэлэр суолталарын толору быһаардаҕына – 5 балл (Холобур: быраас ыарыыны эмтиир ньыманы булар, ыарыыны суох гынар); биир эмэ идэни ситэтэ суох быһаардаҕына 1 балл көбүрөөн иһэр.

5. Толору эттэҕинэ - 1 балл.

6. Ыйытыга барытыгар толору, чуолкайдык хоруйдаатаҕына – 5 балл, биир-икки ыйытыга ыарырҕаттаҕына – 4 балл, биир эрэ ыйытыга эппиэттэҕинэ – 1 балл.

7. Сизэр-майгы быраабылатыттан 7 ордугу эттэҕинэ - 5 балл, онтон 4-6 быраабыланы биллэҕинэ – 3 балл, онтон аҕыйахха – 1 балл.

8. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ - 3 балл, ыарырҕаттаҕына – 2 балл, бастакы эрэ ыйытыга эппиэттэҕинэ - 1 балл.

9. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ - 3 балл, ыарырҕаттаҕына – 2 балл, биир эрэ ыйытыга эппиэттэҕинэ - 1 балл.

10. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэҕинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

11. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэҕинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

12. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэҕинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

13. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэҕинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

14. Ыйытыга толору эппиэттэҕинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэҕинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

Үрдүк таһым: 51-38 балл.

Орто таһым: 37-29 балл.

Намыһах таһым: 28 –тан аҕыйах балл.

Иккис түһүмэх.

1 – 8 ыйытыларга толору эппиэттээтэбинэ, быһаардабына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатабына - 1 балл туруоруллар.

9. а) иитээччи ыйытыгыгар хоруйдаатабына – 1 балл;

б) кими эмэ атаҕастаатабына – 2 балл;

в) ким эмэ кинини атаҕастаары гыннабына – 2 балл турар.

Үрдүк таһым - уопсайа – 5 балл;

Ортоку таһым - икки ыйытыга хоруйдаатабына - 3-4 балл;

Намыһах таһым – биир ыйытыга ситэтэ суох хоруйдаатабына – 1 балл бэриллэр.

10. Үрдүк таһым - 3 балл. Оҕо алҕаһын билинэр, оҕоҕо баран аһаҕастык кэпсиир. Кинигэни абырахтыан баҕарар;

Ортоку таһым - 1 балл. Абырахтыан баҕарар эрэри алҕаһын аһаҕастык билиммэт;

Намыһах таһым – 0 балл. Билиммэт. Кистиир. Тугу гыныахтаабын билбэт. Эбэтэр атыылаһан ылан кистээн уларытар.

11. Үрдүк таһым - 5 балл. Ийэтин олордор. Тоҕо олордорун быһаарар;

Ортоку таһым - 2 балл. Бэйэтэ олоруон баҕарар эрэри ийэтин олордор. Бутуллар. Ситэтэ суох быһаарар;

Намыһах таһым – 1 балл. Бэйэтэ олорор.

Үрдүк таһым: 45 - 35 балл.

Орто таһым: 34 - 26 балл.

Намыһах таһым: 25-тэн аҕыйах балл.

Үһүс түһүмэх.

Түгэни олохтооһун. Хамсаныылаах оонньуу «Атаххын инчэтимэ».

Күрэхтэһии кэмигэр оҕолор бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсүһүүлэрин, сизрдээх быһыыларын кэтээн көрүү барар.

Түмүк таһаарыы.

Үрдүк таһым – 3 балл. Олохтоммут түгэни тута өйдүүр, ханнык оҕотуттан тутулуга суох тута көмөлөһөргө кыһаллар. Ордук хаптаһынын биэрэр.

Орто таһым – 2 балл. Ким эмэ санаттабына, этэн биэрдэбинэ көмөлөһөр.

Намыһах таһым – 1 балл. Түгэни өйдөөбөт. Көмөлөспөт. Атын киһи мүччүргэннээх түгэнгэ түбэспиттэн иһигэр үөрэр. Туһанар.

Түмүк таһаарыы.

Үрдүк таһым. 99 – 69 балл.

Орто таһым. 70 - 55 балл.

Намыһах таһым. 54-тэн аҕыйах балл.

1.3 ИИТЭР-САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ СЫЛЫКТААНЫН

Сыала-соруга - оџо инники сайдыытын хааччыйар эйгэ туругун быһаарыы.

Сылыктааһын: кэтээн көрүү, сэхэргэһии, дьон санаатын хомуйуу (анкетирование), бэрэбиэркэлээһин курдук ньымаларынан ытыллар.

Сылыктааһыны оџо тэрилтэтин сэбиэдиссэйэ, методиһа, улуус үөрэџин салаатын үлэһиттэрэ, общественной тэрилтэлэр, төрөппүттэр түмсүүлэрэ ытыахтарын сөп.

Иитэр-сайыннарап эйгэни сылыктааһыны манньык сүрүн таһымнарга араарыахха сөп: үрдүк, орто, намыһах.

Үрдүк таһым:

- оџо тэрилтэтин ис-тас бараана:

Оџо аһыыр, оонньуур, сынньанар, эт-хаан өттүнэн сайдар, эмтэнэр-томтонор, кэрэ эйгэтинин алтыһар усулуобуйата Сан ПиН 2.4.1.1249.03, баһаартан куттала суох буолуу ирдэбилигэр эппиэттиир;

оџо тэрилтэтин материальнай кыаџын сайыннарарга көрүллүбүт үп-харчы уонна бюджет таһынан өлөрүллүбүт үп сөпкө аттарыллар;

- оџо тэрилтэтин үлэтин тутула:

иитэр-сайыннарап үлэ төрөппүт, оџо интэриэстэрин учуоттуур, оџо бары өттүнэн сайдарын толору хааччыйар;

туһааннаах тэрилтэлэри, оскуоланы кытта ыкса ситимнээхтик үлэлиир;

- оџо тэрилтэтин үлэтин тэрийи:

- оџо төрөөбүт тылынан сайдар, норуотун култууратын билсэр усулуобуйата тэриллибит;

- оџо күннээџи олоџор баџа өттүнэн дьарыктанар, көнүлүнэн оонньуур, үлэлиир усулуобуйата тэриллибит;

- дьыл кэмин, салгын температуратын көрдөрүүтүнэн оџо күнгэ иккитэ салгынна, айылџаџа сылдыыта олохтоммут.

- оџону кытта бодоруһар, иитэр-үөрэтэр дьон.

- бары өттүнэн компетентнай, сайдыылаах, оонньууну тэрийэр сатабыллаах, оџоџо сылаас сыһааннаах, сиэрдээх, анал педагогическай үөрэхтээх үлэһитинэн толору хааччылыбыт.

Орто таһым:

Оџо тэрилтэтин ис-тас бараана, оџо тэрилтэтин үлэтин тутула, оџо тэрилтэтин үлэтин тэрийиитэ, оџону кытта бодоруһар, иитэр-үөрэтэр дьонунан хааччылыыта ирдэбилгэ ситэ эппиэттээбэт түгэнигэр, ситэ дьаһаныллыбатах буоллаџына ситэтэ суох таһымнаахха тэннэһэр.

Намыһах таһым:

Ирдэбиллэр сүннүүнэн эппиэттээбэт, дьииэ-уот капиталнай өрүмүөнгэ наадыһар, оџо доруобуйатыгар, иитиигэр, сайдыытыгар кутталлаах, куһаџан өттүнэн охсуулаах, программа ирдэбиллэрэ олоххо киирбэт буоллахтарына – сөбө суох таһымнаах диэн сыаналанар.

2. ОСКУОЛАҒА БЭЛЭМНЭЭХ БУОЛУУ ТУҢУНАН ПСИХОЛОГ СҮБЭЛЭРЭ

Ю.В. Андросова,

*психолог, Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига*

Педагогическай психологияҕа «оскуолаҕа бэлэмнээх буолуу» өйдөбүлэ олус киэн. Ол курдук манна интеллектуальнай, личностнай, социальнай уонна эмоциональнай өттүнэн бэлэм буолуу өйдөбүллэрэ киирэллэр.

Интеллектуальнай өттүнэн бэлэм буолууга оҕо өйүгэр оноһулар процесстар (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, түмүктүүр о.д.а.), элбэҕи билэрэ-көрөрө, тылын-өһүн сайдыта, илиитэ сурук үлэтигэр бэлэм буолуута, саҕаны билэргэ-көрөргө көхтөөбө киирэр.

Личностнай өттүнэн бэлэмнэ, бастатан туран, «произвольное поведение» диэн ааттанар бэйэни салайынар хаачыстыба киирэр. Ол аата быраабыланы тутуһуу, ирдэбили толоруу, болҕойон көрүү уонна истии, бэриллибит соруудаҕы чопчу толоруу буолар. Иккиннинэн, оҕо оскуолаҕа үөрэнэр баҕата (мотивация) киирэр. Бу хаачыстыба икки өрүттээх: 1) социальнай – оҕо улаатан, үөрэнэр кэмэ кэлбитин өйдөөн, атын оҕолор курдук, кинилэртэн хаалбакка оскуола киһитэ буоларга дьулуһуута (тас көстүү); 2) оҕо саҕаны билиэх-көрүөх, сайдыах, үөрэниэх баҕата (ис турук).

Социальнай өттүнэн бэлэм буолууга оҕо тус бэйэтигэр эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһан, улахан дьону, тэннээхтэрин кытта таба сыһыаны олохтоон, сатаан бодоруһар үөрүйэҕэ киирэр.

Эмоциональнай өттүнэн оҕо ыарахантан толлубат, атын киһи изиитин өйдүүр, сатаан бэйэтин изиээннэрин (эмоцияларын) салайынар буолуохтаах.

Оҕо оскуолаҕа үөрэнэр баҕата (мотивация) уонна сатаан бэйэтин салайынан быраабыланы тутуһуута (произвольное поведение) оскуолаҕа бэлэмнээх буоларыгар, оскуола усулуобуйатыгар үөрэнэригэр самаай наадалаах хаачыстыбалар. Оҕо төһө да ааҕар уонна суруйар буолбутун иһин, бу икки хаачыстыбата ситэ сайдыбатах буоллаҕына, кини сатаан оскуола быраабылатын уонна ирдэбилин тутуһан үчүгэйдик үөрэнэр кыаҕа суох.

Билигин туругунан, үгүс чинчийи көрдөрөрүнэн, ити этиллэр хайысхалар оҕо барытыгар биир тэнник сайдарын ситиһэ иликпит. Оскуолаҕа бастакы кылааска кириэхтээх 6-7 саастаах Дьокуускай куорат оҕолорун чинчийи түмүгэр олобурдахха, оҕолор интеллектуальнай сайдыыларын сүрүн көрдөрүүтэ бэйэлэрин саастарыгар сөп түбэхэр. Кинилэргэ ордук оскуолаҕа үөрэнэргэ олус наадалаах бэйэни салайынар хаачыстыба ситэ сайдыбатаҕа көстөр.

Оҕо илиитэ сурук үлэтигэр бэлэм буолуута эмиэ олус уустук, наадалаах хаачыстыба. Оҕолор бу өттүнэн ситэ бэлэмэ суохтарыттан ордук үөрэх бастакы ыйдарыгар эрдэнэллэрин үгүс учуутал билэр, ону оскуолаҕа киирэ илик оҕолору чинчийи эмиэ бигэргэтэр.

Чинчийи оҕолор социальнай мотивациялара, тас көстүүнү кытта ситимнээх өрүттэрэ ордук сайдыбытын көрдөрөр. Үөрэни тас көстүүтүгэр эрэ умсугуйуу өр барбат. Ол иһин оҕо саҕа билиигэ-көрүүгэ, сатабаты сатыырга тардыһара мөлтөх буоллаҕына, сотору кэминэн оскуолаҕа ордук оонньуурун ордорор, үөрэниэн сүрэхтэһиэр буолуон сөп.

Ол иһин төрөппүттэр оҕолоро оскуола олоҕор үөрэнэр кэмин чэпчэтэр туһугар туохха болҕомтолорун ууруохтаахтарый?

1) Оџо бэйэтин салайынарга үөрэнэрин туһугар, бастатан туран, күннээџи режими, бириэмэни туһанарга үөрэтиэххэ наада. Иккиһинэн, дьыэ иһигэр кыра-кыра сорудахтары биэриэххитин сөп. Ол эппит сорудаххытын төһө сөпкө өйдөөн истибитин булгуччу бэрэбиэркэлээн, ону хатылатар ордук. Ону кыайдаџына, күннээџи олоџун бэйэтэ былааннанарын ситиһэргэ дьулуһун.

2) Дьыэџэ үлэ толороругар болџомтолоро ыһылла илигинэ, ыарахан сорудахтан саџалыыр ордук. Ол оннугар чэпчэки сорудахтары бүтэһик да онгоруохтарын сөп.

3) Оџоџут тугу эрэ сатаан толорботоџуна, кыралаан көмөлөһөргүт наада. Ол гынан баран сорудаџы барытын онгорон биэрэн буолбакка, сөп эппиэти бэйэтэ буларыгар сирдээн биэрэр ордук. Дьыэџэ үлэџитин толорон баран булгуччу оџоџутун хайџаан, хайдах курдук ыарахан сорудаџы бэйэтэ онгорбутун бэлиэтээн.

4) Оскуолаттан кэллэџинэ, үөрэх туһунан сиһилии кэпсэтин, тугу билбитин-көрбүтүн, сатаабытын ыйыталаһын, ол эрэри хас сыананы ыллын диэн эрэ киниттэн ыйытар табыллыбатын өйдөөн.

5) Учууталы кытта уопсай тылы булун. Өйдөспөт түгэни, оџоџут ыарырџатар өрүтүн кини истибэтигэр быһаарсын.

6) Уруок ааџар бириэмэтин тутуһун. Оџо үчүгэйдик сынньанарын, салгынҥа сылдыарын, оонньуурун хааччыйын, элбэхтик хамсанарын ситиһин.

7) Кини соџотох буолбатаџын, элбэх оџону кытта бииргэ үөрэнэр уратылааџын өйдүөхтээх. Учуутал да, оџо да санатын болџойон истэр наадатын быһаарын. Төһө кыалларынан дьыэџитигэр онно эрчиллин.

8) Бэйэтин кыаџар эрэнэргэ үөрэтэр курдук оџоџутун элбэхтик хайџаан. Кыахтаах, үчүгэй өрүттэригэр тирэџирэн эрэ оџону ситиһиилээх буоларга үөрэтиэххэ сөп.

9) Оџо алџаһыыртан куттаныа суохтаах. Ол наадатыгар кини сыыһаларыгар улахан болџомтону уурумун. Ол оннугар сөпкө толорбут сорудаџын бэлиэтии көрөн, сыыһатын көннөрөргө көмөлөһүн.

10) Оџо илиитин сайынналарыгар анаан учуутал биэрэр сорудахтарын барытын кыһаллан толорорун кэтээн көрүн.

Глоссарий. Олонхо педагогиката

Олонхо педагогиката (I) – норуот иитэр үгэһигэр олобурбут иитэр-үөрэтэр үлэ систиэмэтэ.

Олонхо төрүт өйдөбүллэрэ (II) – саха олобу, тулалыыр олох көстөр-көстүбэт эйгэни, аан айылҕаны анааран, сылыктаан, сэдиптээн көрөн олонхоҕо этэр сомоҕо олук тыллара.

Олонхо төрүт өйдөбүллэрэ – олох суолтатын, ис хоһоонун, орто дойдуга олорор айыы киһитин аналын, сиэрдээх майгытын, ону олохтуур сиэр-туом; олобу көмүскүүр, дурда-хахха буолар дьулуур туһунан өбүгэ үөрэбэ.

Киһи-аймах анала: айыы аймаҕа, күн айыы улууһа, саха ураанхай, окко түспүт оноһуу, дьылҕа хаан.

Бухатыыр анала: айыы бухатыыра, бухатыыр ата, күн улуһун көмүскүүр, айыы аймаҕын араҥаччылыыр аналлаахтар.

Норуот идеала: саха саарына, киһи кэрэмэхэ, үс өргөстөөх, аҕыс кырыылаах киһи, көстө үчүгэй киһи, буор сир буулаҕата, модьу моһуоннаах, быһый быһыылаах, санаата сайаҕас, (өттүгэ үүттээх, күн куо, танара табатын курдук, сытар ынаҕы туруорбат сытыары сымнаҕас...);

Норуот үгэһэ, сиэр-майгы нуормата: алгыс, үгэс, туом, ыһыах, айах тутан көрүс, арчылаах алгыс, төлкөлөөх түөрэх, аал уоту аһат...;

Норуот уйгулаах олоҕо-дьаһаҕа: алаһа дьыэ, моҕол ураһа, үрүҥ сүүрүк, хара сүүрүк, аар баҕах, араҕас илгэ, саамал кымыс, уһун үүрбэ, унаар буруо, быстыбат быһаҥ...;

Тыл күүһэ: аман өс, кэс тыл, хомуһуннаах тыл, иччилээх тыл, илбистээх тыл, ытык-мааны тыл, суо-дьаҥсал тыл, аан дархан андаҕар, элэ-была тыл....

Эйгэ – олох-дьаһах укулаата.

Укулаат - ис тутул быраабылата, нуормата, дьон-сэргэ, оҕо-уруу бэйэ-бэйэтигэр сыһыана, тутта-хапта сылдыһы, сиэр-туом.

Түмэккэ кириити (социализация) – киһи тулалыыр эйгэбэ хабаана кини сиэр-майгы ис хоһоонун ингэриммитинэн, санаа сүрүн хайысхатынан салайтарарынан, дьон ортотугар сөптөөхтүк тутта-хапта сылдыһарынан быһаарыллар. Утумнаахтык иитиити-үөрэтиити, дьон киэн араҕатын кытта бодоруһуу уонна үлэ киһи тулалыыр эйгэбэ хабаанын салайаллар, дириҥэтэллэр, кэнэтэллэр. Түмэккэ кириити сайдыыта үс утуу-субуу кэрдиистэринэн барар: үлэлиэх иннинээҕи кэрдиис (оҕо саас, үөрэх сыллара), үлэлиир кэм кэрдиинэ (киһи ситэн-хатан үлэлиир сыллара), үлэттэн уурайбыт кэрдиис (пенсияҕа тахсыы).

Түмэккэ кири (социализация) – киһи бодоруһуутун уонна айымньылаах үлэтин түмүгэр уопсатыба уопутун ингэринэн иһиитэ.

Олонхо педагогикатын сүрүн идеята – олонхо иитэр-үөрэтэр эйгэтин тэрийии.

Сайыннараар эйгэ – киһи олоһорор усулуобуйата, киһи сайдарыгар дьайар тас уонна ис күүс.

Өй-санаа киэлитэ (духовно-пространственной) – сайыннараар эйгэ усулуобуйата: дьиз кэргэн, тулалыыр дьон, уопсастыба олоһун укулаатыттан, култуураттан, сыһыантан, атын култууралар алтыһыларыттан үөскүүр (социальная среда).

Мал-сал киэлитэ (предметно-пространственной) – сайыннараар эйгэ усулуобуйата: тулалыыр айылҕа, киһи онгорор эттиктэрэ, дьиз-уот ис-тас көстүүтэ олохтуур (предметно-развивающая среда).

Сайыннараар эйгэ ис (интерьер) уонна тас (экстерьер) көстүүлэрэ ыал, тэрилтэ укулаатын, олоһун култууратын көрдөрөллөр.

Дьиз тас бараана – дьиз тас көрүнгэ, тутула, оноруута.

Тусаһа – дьиз таһа, тизэргэн.

Туона – туох эмэ төлкөтө олоһуура, туругуура аналлаах түһэлгэтэ, эйгэтэ.

Дьиз ис бараана – дьиз ис тутула, мал-сал, иһит-хомуос, туттар тэрил.

Бодоруһуу – кимниин эмэ уһуннук бииргэ сылдьан үөрэнсэн, үчүгэйдик өйдөһөр, тапсар буолуу (билсии, кэпсэтии, өйдөһүү, ытыктаһыы, үөрэнсии, тапсыы).

Кэпсэтии сизэрэ – үтүө майгыны, тыл-өс, санаа-ингэ, туттуу-хаптыы сизэрин тутуһууну, кэрэһилиир кэпсэтии.

Кэпсэтии таһымнара – сизэрдээх кэпсэтии уонна сизэрэ суох кэпсэтии

Сизэрдээх кэпсэтии - дьохун, ыллыктаах, сылаас, истин тылга-өскө олоһуура;

Сизэрэ суох кэпсэтии - солуута суох, киһиргэс, сэнэбил, харса-хабара суох тыллаах-өстөөх буолар.

Кыыс оһону иитии - харах харатын курдук харыстаан, араҥаччылаан, маанылаан, ийэ буолар аналын тизэрдэн, өйдөтөн, көрсүө-номоһон майгыны ингэрэн, истээх-тутуулаах, асчыт буолуу сатабылын ингэрэн.

Уол оһону иитии, бухатыыры уһууу - көмүскүүр-араҥаччылыыр аналын тизэрдэн, өйдөтөн, майгытын-сигилитин, этин-сиинин эрчийэн, таһаһын-сабын, сэбин-сэбиргэлин, атын анаан тэрийэн, булчут-алчыт, күүстээх-уохтаах, кыанар буоларга уһуйан.

Сиэри-туому тутуһарга уһуйуу - сиэри хоһуйан, ойуулаан, көрдөрөн, толорон, ийэ-аҕа, ытык кырдыаҕас алгыыр, арчылыыр тыла-өһө, андаҕар булгуруйбаттылыгар уһуйуу.

Ыал олобун сиэрин олохсутуу - ийэ-аҕа, кырдыаҕас ытыктанара, кинилэр сүбэнэн-эйэнэн олорор холобурдара, убай, быраат, эдьий, балыс хардарыта көмөһөллөрө, сүбэлэрэ, өйдөһүүлэрэ, быһаарсыылара, ыал олоҕо уйгулаах, быйаннаах, баай-тот буоларыгар дьулуһуу, кэскили, кэнэҕэски кэнчээрини саныыр буоларга, киһи олобун сүрүн сыала «аал уоту оттон, төрөтөр оҕо төлкөлөөһүн, алаһа дьиэни тэнити» буоларын тиэрдии.

Эдэр киһини, ыччаты иити - сүбэ, такайыы, сэмэлээһин, сэнээри, сөбүү, сэрэти, мөбүү, о.д.а..

Көбүтүү – киһи бэйэтигэр уонна атын дьонго туһалаах үлэҕэ кыттарыгар угуйан, батыһыннаран иити. Көбүтүү киһи ис туругун, санаатын күүһүн (иэиитин, дьулурун, кэрэхсибилин, кыһалҕатын) сайыннаар.

Айыы дьонун сүрүн кыһалҕата – сири-уоту, дьону-сэргэни аллараттан аргыйар, үөһэттэн үргүйэр абааһы биһиттэн харыстааһын.

Хааччахтаан иити - эбээһинэни толорууну ирдээһин, үгэни тутуһуу, ийэни-аҕаны ытыктааһын, оҕону кытта бодоруһуу (кэпсэти, сыһыан).

Сэрэти, сэмэлээһин - төрөппүт бухатыыр киһи быһыытын-майгытын күөйэн-хаайан сэрэтэр, сэмэлиир. Бухатыыр киһи ону омунагар истибэт түгэнигэр эрэи көрөр, охсуһууга тийэр. Манна оруо маһы ортотунан кэрээнэ суох тыл-өс таах хаалбатын, иэстэбиллээх буоларын олонхо сэрэтэр.

Аҕа-ийэ ууһун ситимин биллэри – олонхоҕо бухатыырдар «хантан хааннаахтарын, кимтэн кииннээхтэрин» биллэрэн туран кэпсэтигэр киирэллэр. Ситими билии оҕо тирэхтээх, көмүскэллээх буола улаатарыгар инники олоҕор улахан суолталааҕын көрдөрөр.

Сиэрдээх сыһыан - истин-амарах сыһыан, ытыктабыл, таптал, сүбэни ылыныы, сэнээри, хайҕааһын, сэмэлээһин.

Сиэрдээх майгы - кырдыаҕас киһини, инбэлиити күлүмэ, тулаайаҕы атаҕастаама, саастаах киһи сүбэтин ыл, ийэн сылааһын, аҕан сүбэтин ыл, атын дьон баайыгар ымсыырыма, ылдьыт киһиэхэ ытыктаан сыһыаннас диэн суруллубатах быраабыланы тутуһуннары барар.

Бэйэ-бэйэҕэ көмөлөсүһүү - бухатыырдар оһол-моһуол төрдүгэр киирдэхтэринэ, хоттороору гыннахтарына бухатыыр дьахталлар, төрөппүт оҕолоро, убайдара-бырааттара үөһэ айыылар көмөлөрүнэн тийэн өлбөт мэңэ уутун биэрэн быһыыллар, кыайаллар.

Алгыс – кимиэхэ, туохха эмэ үтүнү, ситиһини баҕарыы; ону этэр тыллар.

Оҕо кыратыттан алгыс тылын тыыннаах күүһүн ингэринэр, кини алгыс миэхэ көмө буолар, арчылыыр диэн эрэх-турах санааҕа кэлэр.

Оҕо кэрэни өйдүүр дьоһурун сайыннарыы
Календарнай былааннаһынга методической сүбэ

3—4 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Үрүйэчээн " Н.Берестов муз. Из цикла "Таежными тропами"
	"Тайҕа ыллыга" З.Степанов муз.
Алтынньы	"Хотугу ырыалар" (норуот муз.инструм. оркестра)
	"Күнү көрсөр кэрэтиэн" З.Степанов муз., И.Егоров т.
Сэтинньи	"Хаар" А.Варламова мел. Г.Иванова т.
	"Куобахчаан" К.Пахомова мел. А.Бродников т.
Ахсынньы	"Саҥа дьыл" Г.Петрова мел. т.
	"Чыычаах" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
Тохсунньу	"Оонньуурдар" П.Иванова муз.
Олунньу	"Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тобуруокап т. *
	"Күнү кытта оонньуубун" Г.Петрова мел., П.Тобуруокап т.
Кулун тутар	"Эбэ" Н.Маркова мел., П.Одорууһап т.
	"Эһэ" П.Иванова муз.
Муус устар	"Саас" А.Васильева мел., П.Одорууһап т.
	"Саас" Г. Петрова мел. т.
Ыам ыйа	"Куобахчаан" Н.Берестов муз.

4—5 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел., Г.Данилов т. *
	"Хотугу айан" В.Егоров мел., И.Федосеев т.
Алтынньы	"Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойлохап мел., П.Одорууһап т. *
	"Тураах муннаах" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
Сэтинньи	"Куобах" Вл.Ксенофонов мел., И.Алексеев т. *
	"Хайыһар, айаннаа" В.Парников мел., С.Сомоҕотто т.
Ахсынньы	"Дорообо, тугутчаан" Н.Бойлохов мел., Е.Едухин т. *
	"Күнү кытта оонньуубун" Г.Петрова мел., П.Тобуруокап т.
Тохсунньу	"Чычып-чаап" В.Парников мел., П.Тобуруокап т.
Олунньу	"Народные мелодии" игра на хомусе
	"Эрдэ турбут оҕолор" В.Корякин мел., П.Тобуруокап т.
Кулун тутар	"Ыанньыксыт" Г.Петрова мел., П.Дмитриев т.
	"Үлэлиир үүчүгэй" А.Новгородов мел., П.Одорууһап т.
Муус устар	"Дыргыл сыттаах дьэдэһим" В.Егоров мел., Г.Петров т. *
	"Элиэ" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Кулунчук" С.Константинова мел., Е.Васильев т.
Ыам ыйа	"Оһуохай" М.Егорова тол.

5 – 6 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Күнү көрсөр кэрэтиэн!" З.Степанов мел., И.Егоров т.
Алтынньы	"Һо-эйэн" С.Слепцов мел., П.Еремеев т.
	"Булчут ырыата" Г.Комраков мел., М.Тимофеев т. *
Сэтинньи	"Доҕ ордохуу тойуга" Х.Максимов мел., П.Тобуруокап т.
	"Хоһуун" С.Константинова мел., Р.Винокурова т.
Ахсынньы	"Тайҕаҕа" Г.Комраков муз.
	"Табалар үгкүүлэрэ" Р.Борисов баян. *
Тохсунньу	"Хайыһар, айаннаа" В.Парников мел., С.Сомоҕтоо т.
Олунньу	"Хорсун киһи буол" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Эһэ" П.Иванова муз.
Кулун тутар	"Төбөн туохха нааданый?" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Ньургунуну таптыбын" З.Степанов мел., С.Дадаскинов т.
Муус устар	"Үрүйэчээн-кэрэкэчээн" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Ол үчүгэй оҕо" З.Степанов мел., К.Туйаарыскай т.
Ыам ыйа	"Саха буоламмын" Х.Максимов мел., С.Дадаскинов т.

6 – 7 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Ыаҕайа" Е.Лукинова мел., Ороһуунускай т. *
	"Норуот мелодиялара" хомус
Алтынньы	"Хаар кыырпахтара" П.Иванова муз. *
	«Бухатыырдар айаннара» Г.Григорьян муз. .
Сэтинньи	"Кырачаан булчут кэпсээнэ" М.Григорьян муз.
	"Киэһэ" Н.Берестов муз.
Ахсынньы	"Кыһынҥы сарсыарда" Г.Комраков муз. "Тайҕаҕа" альбомтан
	"Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойлуохап мел., П. Одорууһаб т. *
Тохсунньу	"Чыбыы-чырып" З.Степанов мел., М.Обутова -Эврестова т.
Олунньу	"Тайҕа ыллыга" Н.Берестов муз.
	"Булчуттар үгкүүлэрэ" Г.Кац муз.
Кулун тутар	"Сааскы вальс" А.Алексеев мел., Н.Попов т.
	Хомуска норуот мелодиялара
Муус устар	"Кустук" З.Степанов мел., П.Тобуруокап т.
	"Остуоруйа дойдутугар" З.Степанов мел., И.Гоголев т.

* - "Тосхол" бырагыраамаҕа баар айымньылар

**Саха фольклора
Остуоруйа**

3–4 саастахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	П.Дмитриев. Күөгүһүттэр
	Ю.Андросова. Күһүн туһунан остуоруйа.
Алтынньы	А.Никифорова. Хабыйахаан
	А.Мартынов. Кутуйахтаах тайах. *
Сэтинньи	Ю.Андросова. Кыһын туһунан остуоруйа.
	П. Аввакумов. Куобах туһунан остуоруйа *
Ахсынньы	Ю.Андросова. Харыйачаан.
	Күтэр чыычаах икки. Саха остуоруйата *
Тохсунньу	Доҕордуулар. Саха остуоруйата
Олунньу	Ю. Андросова. Чанчарык уонна Чэнчис.
	Таал -таал эмээхсин. Саха остуоруйата *
Кулун тутар	К.Васильева. Миша уонна Маша туһунан остуоруйа.
	Эһэ уонна моҕотой. Эбээн остуоруйата
Муус устар	Тоҕо саһыл кыһылый? Долгаан остуоруйата
	С.Новгородова. Баҕа аттамыта.
Ыам ыйа	Түргэн атах. Эбэнки остуоруйата.

4–5 саастахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	К.Васильева. Куобах хаппыыстата
	П. Ламутскай. Сампара уонна Гявуни.
Алтынньы	Инсэлээх улар. Эбээн остуоруйата
	Тураах хара дьүһүннэммитэ. Саха остуоруйата *
Сэтинньи	Кэччэгэй балыксыт. Саха остуоруйата *
	Байанайдаах булчут. Эбээн остуоруйата
Ахсынньы	Кутуйах уонна тугутчаан. Саха остуоруйата
	М. Федотова -Нулгынэт. Үүт көрдүүр тугутчаан туһунан остуоруйа.
Тохсунньу	Чыычаах уонна Алаа Моҕус. Саха остуоруйата *
Олунньу	Саһылы кытта сыалыһар. Саха остуоруйата *
	Тулаайах уол. Саха остуоруйата
Кулун тутар	И.Данилов. Үрүҥ көмүс үүттээх ынах.
	Өйдөөх дьаданы бааһынай. Саха остуоруйата
Муус устар	И. Мигалкин. Куоска уонна кутуйах *
	Элиэ туһунан остуоруйа. Саха остуоруйата
Ыам ыйа	М.Федотова -Нулгынэт. Биэс быраат тарбахтар.

5 – 6 саастаахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	Күнү көрсүү. Эбээн остуоруйата.
	Н.Якутскай. Дьукаахтыылар.
Алтынньы	М. Федотова -Нулгынэт. Хабды кистэлэнгин туһунан остуоруйа.
	Н.Якутскай. Булчуттар.
Сэтинньи	И.Мигалкин. Көрдөөх Сэлиичээн
	Быт-быт оҕонньор. Саха остуоруйата
Ахсынньы	Умсуура. Баай Байанай бэлэбэ.
	Киһиргэс таба. Эбэнки остуоруйата
Тохсунньу	Баараҕай Манги. Эбэнки остуоруйата
Олунньу	Хара таба уонна хорсун кыыс. Саха остуоруйата
	Саһыл, эһэ, киһи. Саха остуоруйата
Кулун тутар	Тиэстэ бухатыыр. Саха остуоруйата
	Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин. Саха остуоруйата *
Муус устар	Чурум Чурумчуку. Саха остуоруйата *
	Дьэрэкээн оҕолор. Саха остуоруйата *
Ылам ыйа	Үчүгэй Үөдүйээн, Мэник Мэнигийээн уонна Дьэргэстэй Куо. Саха остуоруйата

6 – 7 саастаахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	Суор уонна күн. Эбээн остуоруйата.
	Тыал хайдах Улуу Хайаҕа сылдыбыта. Саха остуоруйата.
Алтынньы	Сылгы баһын саҕа кыһыл көмүһү мүлчү туппут оҕонньор. Саха остуоруйата. *
	Сэттэ ини-биилэр. Саха остуоруйата
Сэтинньи	Муммут уолаттар. Саха остуоруйата *
	Өйдөөх ыт. Саха остуоруйата
Ахсынньы	Үс сүбэ. Саха остуоруйата
	Н. Курилов. Бырдах туһунан остуоруйа
Тохсунньу	Чыычаах уонна кутуйах. Эбээн остуоруйата.
Олунньу	Харах-Симирики. Саха остуоруйата
	Киһи уонна кини үс ыта. Эбэнки остуоруйата.
Кулун тутар	Сатабыллаах Сааба. Саха остуоруйата
	Чөркөй Хаххан икки. Саха остуоруйата
Муус устар	Г. Иванова -Айтыына. Кыыс күрээһинэ.
	Өнгөй Бөтүүк. Саха остуоруйата
Ылам ыйа	Инсэлээх Экэ. Эбэнки остуоруйата

* - "Тосхол" бырагыраамаҕа баар айымньылар

Сүрүн докумуоннар

1. Тосхол: национальной оҕо тэрилтэтин базовой программата / Саха Респ. Үөрэбин м-вота; [программаны онордулар: М.Н.Харитонов, айар бөлөх салайааччыта, Л.П.Лепчикова, Д.Г.Ефимова, П.С.Алексеева, В.К.Аржакова, А.Н.Гуринова, А.В.Николаева, А.В.Мохначевская, Х.К.Татаринова, Т.И.Попова, Г.Н.Иванова, В.В.Аммосова, О.И.Михалева, Т.Л.Ильинова, М.С.Павлова, Е.Н.Кириллина, М.И.Баишева, Г.Н.Дьячковская, Т.М.Давыдова, К.С.Таркаева, Л.И.Избекова, С.В.Гоголева] – 2-с тахс. – Дьокуускай: Сахаполиграф, 2004. – 72 с.
2. Федеральный закон Российской Федерации от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации».
3. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. №1155 «Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования».
4. Приказ Министерства образования и науки РФ от 30 августа 2013 г. N 1014 «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

Туһаныллар литература

1. Аммосова В.В. Оҕо бодоруһа үөрэниитэ. - Дьокуускай: Бичик, - 1995. – 64 с.
2. Аммосова В.В. Оҕо саҕатын сайыннарыы. - Дьокуускай: Офсет, - 2006. – 48 с.
3. Аммосова Т.П. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго математика. - Дьокуускай: Бичик, - 1995. – 104 с.
4. Аптаах холбуйачаан: Хоһооннор, остуоруйалар, кэпсээннэр, таабырыннар./хом.онг. Кирова Г.А. - Дьокуускай: Бичик, - 1999. - 224 с.
5. Афанасьев Л.А. Һоп-паа! – Дьокуускай, - 1994. – 64 с.
6. Баишева М.И., Григорьева А.А. Этнопедагогические воззрения народа саха на материале олонхо. – Новосибирск, 2008. – 168 с.
7. Билингги кэм уонна социальной бииргэ үлэлээһин: соц.бииргэ үлэлээһингэ көмө пособие. / Саха Респ. Үөрэбин м-та; [хом.онг. Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова]. – Дьокуускай : Офсет, 2006. – 32 с.
8. Васильева К.И., Алексеева А.П. Кэнчээри: оҕо садын иитээччилэригэр, төрөппүттэргэ уонна пед.училище үөрэнээччилэригэр : хоһооннор, кэпсээннэр, сценарийдар, ырыалар / К.И.Васильева, А.П.Алексеева; [худ. Е.Садовникова]. - Дьокуускай: Бичик, 2013. – 104 с.
9. Ефимова, Д.Г., Александрова Н.П. Алгыстаах алаһа : оҕо тэрилтэтин тас уонна ис көстүүтүн дизайны / Д.Г.Ефимова; Н.П.Александрова; Саха Респ. Үөрэбин м-вота. – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2009. – 32 с. илл. (Олонхо педагогиката).
10. Каратаев И.И. Оҕону чуолкайдык сангарарга үөрэтии уонна грамотаҕа бэлэмнээһин. - Дьокуускай: Бичик, 1993. - 134 с.
11. Константинова С.А. Сиэннэрим - сиэмэхтэрим /сб. Песен для детей дошкольного возраста Якутск, 2014- 27 с.
12. Олонхо алыптаах түгэнэ / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ытытыга СР нац.тэрийэр комитета, СР министерствота, СР нац.окс.чинч. науч.ин-т; [хом. онг. В.В.Аммосова]. – Дьокуускай – Дани-Алмас, 2014. – 124 с. (Олонхо педагогиката)
13. Олонхо в игровой деятельности детей / [сост: Ю.В.Андросова, Н.П.Александрова]. – Якутск : Бичик, 2013. – 64 с. – (Педагогика олонхо).
14. Олонхо дойдутун остуоруйалара=Сказки земли Олонхо: дидактические и

демонстрационные материалы на якутском и русском языках для детей 4-5 лет / Семенова С.С., Ефимова Д.Г., Андросова Ю.В., Аммосова В.В., Унарова В.Я., Кронникова М.Ф. – М.: ЮВЕНТО, 2012

15. Олонхоҕо иитэр үгэстэр: төрөппүккэ аналлаах кинигэ / Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова, В.В.Аммосова. – Дьокуускай: Бичик, 2012. – 37 с.

16. Олонхо : эти-сиини эрчийии : оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕо тэрилтэтин иитээччитигэр методическай хомуурунньук / Н.В.Чехордуна, А.С.Ефимова, Т.В.Старостина. – Дьокуускай : Дани Алмас, 2009. – 32 с. ил.

17. Олонхо оҕо уруһуйугар : иитээччигэ, төрөппүккэ аналлаах пособие / Д.Г.Ефимова, В.В.Аммосова; Саха Респ. үөрэҕин м-вота. – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2007. – 36 с. ил.

18. Олонхо ойуулаах тылдьыта / [тылдьыты онордулар В.В.Аммосова, Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна; худ. С.Е. Старостина, И.Ю. Пестряков]. – Дьокуускай : Якут.край, 2009. – 96 с.

19. Олонхо педагогикатын оҕо садыгар олохтоонун: (оҕо тэрилтэтигэр көмө пособие) / хомуйан онордулар: Д.Г.Ефимова, С.С. Ю. – научнай салай.: Е.П.Чехордуна, Сыанабылы биэрдилэр: Н.И.Филиппова, Л.В.Попова, А.С.Николаева. – Дьокуускай: Бичик, 2013. – 120с. – (Олонхо педагогиката).

20. Олонхо педагогикатын төрүттэрэ / Е.П.Чехордуна, (салайааччы), Н.И.Филиппова, Д.Г.Ефимова, Н.П.Карпова – Саха Респ. Фед. гос. науч. тэрилтэ "Саха Респ. нац. оскуолаларын ин-та". – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2010. – 248 с.

21. Олонхо эйгэтин оонньуурдара: (кинигэ альбом) / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ыытыыга СР нац.тэрийэр комитетта, СР министерствота, СР нац.окс.чинч. науч.ин-т; [хом. он. В.В.Аммосова, хаарт. Түһэрдэ И.П.Алексеев]. – Дьокуускай – Дани-Алмас, 2014. – 40 с. (олонхо педагогиката).

22. Олонхо: куукула таҥаһа : каталог / [хомуйан онордулар: В.В.Аммосова, Д.Г.Ефимова ; киирии тылы суруйда А.Н.Жирков; Научнай салайааччылар: Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна; куукула таҥаһын онордо Д.П.Дмитриева]. – Дьокуускай : Бичик, 2012. – 48 с.

23. Өс хоһоонноро=Пословицы и поговорки= Proverbs and sayings /хом.онордо Е.Н.Попова. Дьокуускай: Бичик,- 2012. – 48 с.

24. Пахомова К.А. Чугдаар көмүс чуораанчык. Дьокуускай, 1993. – 32 с.

25. Практическое руководство для разработчиков учебно-методического комплекса ДОУ / Д.Г.Ефимова, Ю.И.Трофимова, В.М.Петрова; М-во образования РС(Я), Тдөрүт омуртар оскуолаларын чинчийэр ин-т. – Якутск: Офсет, 2006. – 24с.

26. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оҕо тылын сайыннарыы. Дьокуускай, 1992. - 80 с.

27. Сосин Т.М. Күн-дьыл билгэтэ. Дьокуускай: Бичик, 2010. – 64 с.

28. Стандарты индивидуальной оценки физического развития детей в возрасте от рождения до семи лет РС (Я): методические указания /сост. Захарова Н.М.,

29. Тэрис. Итэҕэл тылдьыта. Дьокуускай: Бичик,- 2012. – 128 с. – (Айыы суолунан).

30. Федоров А.С. Саха төрүт оонньуулара. Дьокуускай: Бичик, - 2011. – 96 с.

31. Федоров И.Г., Васильев П.К. Өбүгэбит олоҕо-дьаһаҕа: ойуулаах тылдьыт=. Уклад жизни народа саха: иллюстрированный словарь [Нь. Е. Ябловская ойуулара]. Дьокуускай: Бичик, - 2012. – 128 с., илл.

32. Чехордуна Е.П. Олонхо дойдута. - Дьокуускай: Бичик. - 2000, 32 с.

33. Чехордуна Е.П., Иванова Е.П. Олонхо дойдута. - Дьокуускай: Бичик. – 2005. - 72 с.

34. Чехордуна Е.П., Ефимова Д.Г. Ыһыаҕы тэрийии : оҕо тэрилтэтин уонна алын сүһүөх оскуола үлэһиттэригэр метод. сүбэ / Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова ; [тылбаасчыт Унарова В.Я.] «Саха Респ. нац. оскуолаларын чинчийэр науч. ин-т» Федер. гос. науч. тэрилтэ. – Дьокуускай, 2011. – 16 с.

ИЙНЭЭБИТЭ

БЫНААРЫ СУРУК.....	3
---------------------------	----------

БАСТАКЫ САЛАА. СЫАЛ-СОРУК ТУРУУРА УРАТЫТА

1. Төрөөбүт тыл уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.....	5
2. Федеральной государственной үөрэх стандартыгар омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын.....	5
3. Этнопедагогика уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.....	6
4. Оонньуу кыра оҕо сайдыытыгар суолтата.....	6
5. Инклюзивнай үөрэхтээһин - уопастыба кэскилин түстээһин.....	8

ИККИС САЛАА. ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ ИС ХОҥООНО

1. Оҕо уопастыбаҕа сылдыарын-бодоруһарын сайыннарыы.....	10
1.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо уопастыбаҕа сылдыар, бодоруһар дьобурун сайыннарыы	11
1.2. Оҕо уопастыбаҕа сылдыарын-бодоруһарын сайыннара оонньуулар.....	12
2. Оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннарыы.....	14
2.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннарыы.....	15
2.2. Оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннара оонньуулар.....	23
2.3 Оҕо чинчийэр дьобурун сайыннара дьарыктар.....	24
3. Оҕо тылын-өһүн сайыннарыы.....	26
3.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо тылын-өһүн сайыннарыы.....	27
3.2. Тылы-өһү сайыннара оонньуулар уонна дьарыктар.....	35
4. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы.....	39
4.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы.....	40
4.2. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннара оонньуулар	48
5. Оҕо этин-сиинин сайыннарыы.....	51
5.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо этин-сиинин сайыннарыы.....	52
5.2. Оҕо эт-сиинин сайыннара оонньуулар.....	53

ҮНҮС САЛАА. ТЭРЭЭҢИН УРАТЫТА

1. Сайыннара эйгэни тэрийии	65
1.1. Сайыннара эйгэни тэрийэргэ көмөлөһөр оонньуурдар.....	67
2. Оҕо тэрилтэтигэр ыһаҕы тэрийии	68

ТӨРДҮС САЛАА. ОСКУОЛАҒА КИИРЭР СААСТААХ ОҕО СИТИИИТЭ

Оҕо ситиһиитэ, сатабыла.....	75
1 Оскуолаҕа киирэр саастаах оҕону сайыннарага сүрүн ирдэбиллэр	76
1.1 Оҕо оскуолаҕа бэлэмигэр сүрүн ирдэбиллэр.....	76
1.2 Оскуолаҕа киирэр саастаах оҕо сайдыытын сылыктааһын.....	82
1.3 Иитэр-сайыннара эйгэни сылыктааһын.....	92
2. Оскуолаҕа бэлэмнээх буолуу туһунан психолог сүбэлэрэ.....	93

Сыһыарыылар.....	95
-------------------------	-----------

МАХТАНАБЫТ

«ТОСХОЛ» НАЦИОНАЛЬНАЙ ОБО ТЭРИЛТЭТИН БАЗОВАЙ БЫРАГЫРААМАТЫН ОНГОРБУТ АЙАР БӨЛӨХХӨ:

Харитонова Маритэ Никитична, айар бөлөх салайааччыта, СГУ психология кафедратын преподавателэ;

Лепчикова Любовь Павловна, ЯРИУУ методиһа;

Алексеева Полина Степановна, СГУ психология кафедратын преподавателэ;

Ефимова Диана Гаврильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Аржакова Варвара Константиновна, ДьПУ-2 дошкольной салаатын сэбиэдиссэйэ;

Николаева Алевтина Васильевна, Сунтаар оройуонун үөрэбин салаатын инспектора;

Гуринова Антонина Николаевна, Сунтаар 3№ «Чебурашка» обо саадын иитээчитэ;

Мохначевская Антонина Владимировна, Сунтаар 3№ «Чебурашка» обо саадын иитээчитэ;

Татаринова Христина Кононовна, Горнай оройуонун үөрэбин салаатын методиһа;

Попова Татьяна Ивановна, Республиканской обо дьиэтин методиһа;

Иванова Галина Николаевна, Уус Алдан оройуонун Бороҕон “Сардаана” обо саадын сэбиэдиссэйэ;

Аммосова Варвара Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Михалева Ольга Иннокентьевна, Ньурба оройуонун үөрэбин салаатын инспектора;

Ильинова Тамара Леонидовна, Ньурба оройуонун Антоновка «Биһик» обо саадын методиһа;

Павлова Мария Семеновна, Ньурба оройуонун Антоновка «Биһик» обо саадын иитээчитэ;

Кириллина Екатерина Николаевна, ДьПУ-2 преподавателэ;

Баишева Мария Ивановна, Дьокуускай куорат 26№ «Кустук» обо саадын методиһа;

Дьячковская Галина Николаевна, Чурапчы оройуонун үөрэбин салаатын методиһа;

Давыдова Тамара Михайловна, Харбалаах обо саадын иитээчитэ;

Таркаева Капитолина Саввична, Үөһээ Бүлүү оройуонун Харбалаах обо саадын сэбиэдиссэйэ;

Избекова Лидия Константиновна, Дьокуускай к. 2№ орто оскуолатын учуутала;

Гоголева Саргылана Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ.

ОСКУОЛАҔА КИИРЭР СААСТААХ ОБОНУ САЙЫННАРАРГА СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭРИ ОНГОРБУТ АЙАР БӨЛӨХХӨ:

Ефимова Диана Гаврильевна, айар бөлөх салайааччыта, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Аммосова Варвара Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Прокопьева Мария Михайловна, СПА профессора;

Карамзина Ульяна Анатольевна, СГУПИ доцена;

Капрынова Антонина Семеновна, Чурапчы улууһун үөрэбин управлениетын методиһа;

Харитонова Маритэ Никитична, СГУ психология факультетын ст.преподавателэ.

«ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАНЫ ОЛОХХО КИЛЛЭРЭР САҔА ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТИН ОБО ТЭРИЛТЭЛЭРИН САЛАЙААЧЧЫЛАРЫГАР УОННА ИИТЭЧЧИЛЭРИГЭР!